

1.Saparmyrat Ataýewiç Nyýazow Türkmenistanyň Garaşsyzlygyny alyp beren Beýik Serdardyr.

Türkmenistanyň uzak ýyllaryň dowamynda Sowet Soýuzyň düzüminde boldy.Onuň düzümine girýän respublikalar,şol sanda Türkmenistanda özbaşdaklykdan mahrum edildi,hatda ownuk meseleler-de diýdimzor merkez tarapyndan çözülýärdi.20 asyryň 80-nji ýyllaryň ortalaryna çenli Sowet Soýuzynda jemgiýetçilik we ykdysady durmuşyň ähli ugurlarynda durnuklylyk emele geldi.Merkezi guramalarynyň abraýy pese gaçdy,respublikalar hakyky özbaşdaklygy barha erjellik bilen talap edip başladylar.1990-nji ýylyň 22-nji awgustynda Türkmenistanyň SSR-niň döwlet özygtyýarlygy hakynda Jarnama kabul edildi.

1991-nji ýylyň 26-njy oktyabrynda Türkmenistanda kanunçylyk tertibinde garaşsyz döwleti berkarar etmek üçin ählihalk sala salyşygy geçirildi.Şol ýylyň Garaşsyzlyk aýynyň 26-sy halkymyzyň taryhyna altyn harplar bilen ýazyldy.Ählihalk sala salyşlygyň başynda beýan edilen erk islegi amala aşyryp TSSR-iň Ýokary Soweti Türkmenistanyň Garaşsyzlygy we döwlet gurluşynyň esasy hakynda Konstitusion kanuny kabul etdi.Şol günden başlap,biziň söýgüli watanymyz Garaşsyz özygtyýarly döwletleriň hataryna goşuldy,Tiz wagtdan bolsa halkara birleşigi tarapyndan ykrar edildi.Garaşsyz döwlet döretmek hakynda türkmen halkynyň asyrlar boýy arzuw edip gelen hasyl boldy.Halkymyzyň taryhynda bu inňän jogapkärçilikli öwrülişik pursadynda oňa türkmen halkynyň merdana ogly häzirki zamanyň beýik döwlet işgäri söýgüli Serdarymyz Saparmyrat Ataýewiç Nyýazow baştutanlyk etdi.Ol täze türkmen milli döwletini esaslandyryjy hökmünde taryha girdi.

S.A.Nyýazow 1940-njy ýylyň Baýdak aýynyň 19-na Aşgabatda doguldy.Çagalykda onuň paýyna agyr synaglar düşdi.Kakasy Atamyrat Nyýazow Beýik Watançylyk urşuna gidip,faşistlere garşy göreşde gahrymanlarça wepat boldy.1948-nji ýylyň 06-njy oktyabrynda Aşgabatda ýer yrananda ejesi Gurbansoltan,agasy Nyýazmyrat,inisi Muhammetmyrat kesegiň aşagynda galyp olardan hem aýra düşdi.Atadan,eneden,doganlaryndan,ýyda düşen ýaşajyk Saparmyrat Aşgabadyň 20-nji orta mekdebiniň ýanyndaky internatda terbiýelendi.

Mekdebi 1957-nji ýylda tamamlady.Soňa onuň zähmet ýoly başlandy.Ol geologiýa gözleg işleri işgärleriniň kärdeşler arkalaşygyň işgäri bolup işledi.

1960-njy ýylda S.A.Nyýazow häzirki Sank-Peterburgyň politehniki inistitudynyň talyby boldy.Inistitudy tamamlap,ýaş injineri öz hünäri boýunça Büzmeýin GRESI-ne işe geldi.Bu ýerde ussa,soňra uly ussa bolup işledi.

S.A.Nyýazow ýokary derejeli hünärmen bolmak bilen çäklenmän,eýsem zehinli guramaçy,işňňir jemgiýetçilik işgäri hökmünde hem özüni tanatdy.Ol GRESI-iň işgärleriniň we Büzmeýiniň şäherleriniň dirmuşyna işeňňir gatnaşdy.Ýaş injiner guramaçylykly ukyplary şahsy sypatlary bilen göze ilip başlady.1970-nji ýylyň Türkmenbaýy aýynda S.A.Nyýazow Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň Merkezi Komitetine işe çagyryldy.Ol TKP MK-da senagat ulag bölüminiň inspektory wezipesinden ,şol bölüminiň müdürligine çenli zähmet ýoluny geçdi.

1980-nji ýylyň Bitaraplyk aýynda S.A.NyýazowTürkmenistanyň Kompartiýasynyň Aşgabat şäher komitetiniň birinji sekretarlygyna saýlandy.Ol örän maksada okgunlylyk yzgidirliklik we erjelliklik bilen ýaşayş jaý gurluşygynyň durmuş we medeni durmuş desgalaryny bina etmegiň meselelerini çözmäge girişdi.Aşgabat ägirt uly gurluşyk meýdanyna öwrüldi.Şäherde öňden bari ýaşap gelyänler hut şol ýyllarda häzirki Aşgabadyň keşbiniň emele gelip başlandygyny,şol ýyllarda şäheriň arassaçylygyna köçelerde seýilgähleriň we baglarda agaçlaryň otyrdylmagyna hem uly üns berildi.1984-nji ýylyň ikinji ýarymynda,1985-nji ýylyň başlarynda S.A.Nyýazow Sowet Soýuzynyň Komunistik Partiýasynyň MK-da işläp,partiýanyň Kurs we Belgorod oblast komitetiniň işine gözegçilik etdi.RF-nyň oblastlarynda işleriň ýagdaýy bilen tanyşmagy ony buýruk berişi dolandyrys ulgamynyň ýaramaz sypatlaryna we halkyň durmuş hajatlaryna üns berilmeyändigine içgin göz yetimäge mümkinçilik berdi.

1985-nji ýylda S.A.Nyýazow TSSR Ministirler Sowetiniň başlyklygyna bellenildi.Şol ýylyň Bitaraplyk aýynyň 21-ne bolsa ol Türkmenistan Kompartiýasynyň Merkezi komitetiniň birinji sekretarlygyna saýlanyldy.Uly tejribeli görnükli döwlet işgäriniň respublikanyň ýolbaşçylygyna gelmegi Türkmenistandan şondan soňky ösüşine türkmen halkynyň taryhy ykbalyna ägirt uly täsir etdi.Respublika ýolbaşçylyk eden ilkinji aýlarydan başlap S.A.Nyýazow milletiň ykrar edilen baştutany öwrüldi.80-nji ýyllaryň ilkinji ýarymynda Sowet Soýuzynyň ilkinji sebitlerinde ýiti käte hem gandöküşikli milletara gapmagarşylyklar döredi.Türkmenistanda bu hadysalarynyň ählisinden sowulyp geçmekligi başartdy,ýurdumyz hakykatdanam haýran galdyryjy durnuklylygy we rahatçylygyň mekanyna öwrüldi.Şonda S.A.Nyýazowyň ägirt uly hyzmatlary bardyr.Ol wakalaryň ösüşini dogry ugra gönükdirmegi başartdy.Özüne mahsus bolan başarnygy bilen hereket etdi.S.A.Nyýazowyň başda durmagynda milli döp-dessurlary dikeltmek,milletara gatnaşyklaryny sazlaşykly gurnamak din we dil

babatda dürli milletlerden bolan raýatlarynyň isleglerini kanagatlandyrmak boýunça düýpli çäreler amala aşyryldy.1990-njy ýylda Türkmenistanda Prezident dolandyryşy girizildi.Prezidentlige şol döwürde TSSR Ýokary Sowetiniň Başlygynyň wezipesinde işleýän S.A.Nyýazow biragyzdan görkezildi.1990-njy ýylyň Garaşsyzlyk aýynyň 27-ne bolup geçen ähli umumy saýlawlarda ol Türkmenistan SSR-niň Prezidentlige saýlandy.Döwletiniň baştutany milli medeni gymmatlyklary,halkyň ruhy we ahlak mirasyny gaýtadan dikeltmek syýasatyny öňküsinden-de has erjellik bilen durmuşa geçirip başlady.Respublikanyň özbaşdaklygyny berkitjek işi gönükdirilen ugur tutanýerli ösdürildi.Goňşy döwletler we beýleki ýurtlar bilen aragatnaşyk ýola goýuldy we giňedildi.Türkmenistan özbaşdaklygyny berkitmek işi barha çuňlaşyp başlady.1991-nji ýylyň Garaşsyzlyk aýynyň 04-ne paýtagtyň ýolbaşçy işgärleri bilen bolan duşuşykda Prezident S.A.Nyýazow sözlän sözünde: “Häzir obýektiw sebäplere görä Türkmenistanyň garaşsyzlygy hakda söz açmaga wagt ýetdi”diýip belledi.Hakykatdan hem şondan soň köp wagt geçmänkä,türkmen topragynda erkinlik şemaly öwürsdi.**1991-nji ýylyň Garaşsyzlyk aýynyň 27-ne Türkmenistanyň Garaşsyzlygy yglan edildi.**

2.Oguz han Türkmen-türkmenleriň nesilbaşsýsý.

Gadym oguzlaryň beýik patşalary bar eken.Oňa Alp-Arslan Toňga (ýagny Gahryman Gaplaň)diýipdirler.Oguz taýpasyndand bolandygy sebäpli oňa Oguz hanam diýipdirler.Ine şol at bilenem oguzlaryň beýik patşasynyň keşbi biziň günlerimize çenli gelip ýetipdir.Oguz han türkmen örän adalatly patşa bolupdyr,halky jebisleşdirip beýik döwleti döredipdir.Ol takmynan 5 müň ýyl mundan ozal bolupdyr.Müň ýyllyklaryň dowamynda Oguz hanyň keşbi hyýaly alamatlar köp sanly wakalar bilen baýlaşypdyr.Mysal üçin Oguz han ähli türkmenleriň nesil başy ,ähli oguz taýpalryny-türkmenleriň atababalaryny jebisleşdiren ilkinji patyşa hasaplanyp bilner.Rowaýata görä Oguz hanyň 6 ogly Günhan,Aýhan,Ýyldyzhan,Gökhan,Daghan,Deňizhan, we şol ogullaryndan 24 agtygy bolupdyr.Oguz hanyň 24 agtygyndan oguz taýpalary öňäp gidipdir.Osuz han türkmeniň akylyly geňeşçisi bolupdyr,oňa Erkil Hoja diýipdirler.Haçanda Oguz han ýogalanda Erkil Hoja ähli oguzlara,Oguz hanyň ogullaryna we agtyklaryna ýüzlenip: “Oguz han beýik patşa boldy .Ol bütün dünýäni boýun egdirdi.Öz gowy işleriniň bilen onuň ýagşy adyny saklamaga çalşyň,bu gowulygy saklap,öz atlaryňyzy çagalaryňyza dakarsyňyz diýdi.Oguzlar Oguz han Türkmeniň adyna we öz halkynyň adyny saklap,atatabalarynyň şöhratyny artdyrypdyrlar.Oguz han ähli türkmenleriň nesilbaşsýsý dünýäden ötmezinden öň biziň halkymyzy hiç kim hiç haçan ýok edip bilmez ýaly ähli oguzlara agzybir we birek birege düşüniňp ýaşamagy wesýet edipdir.Türkmen ählimiz bir maşgaladan diýmek bilen halkynyň birligi we döwletiniň berkligi syýasatyny wagz edipdir.

Oguzlar merkezi Aziýanyň ümmülmez sähralyklarynda ýaşan gadymy türkleriň bir kybalasy bolmaly.Syrderýanyň aşak akymynda jent şäheri olaryň paýtagtyna öwürülýär.Rowaýata görä Oguz han örän uzak ýaşapdyr we köp ýurtlara özüne tabyn edipdir.Oguzlardan gadymdan gelýän bir dessur bardy.Bular ýurt tutan ýerinde söweşe girende taýpalary ganata bölmek düzgünine eýeripdirler.Baryp 7-8 asyrlarda “Uçok” we “Bozuk”,soňra İçoguz we Daşoguz ýaly 2 bölege bölünipdirler.Söweş meýdanynda bularyň biri sag,beýlekisi sol ganata hereket edipdirler.

Üçok			Bozuk		
Günhan	Aýhan	Ýyldyzhan	Gökhan	Daghan	Deňizhan
Gaýy	Ýazyr	Owşar	Baýandyr	Salыр	Igdir
Baýat	Düger	Gyryk	Beçene	Eýmir	Bükdüz
Alaöýli	Dodurga	Begdili	Göwdür	Alaýatly	Ýüwe
Garaöýli	Yaparly	Garkyn	Çepni	Uregir	Gynyk

4.Ekerançylygynyň ýüze çykmagy. Jeýtun medeniýeti.

Neolit-ýa-da täze daş asyry diýip atlandyrlan döwür 8-9 müň ýyl mundan öň bolup geçipdir.Daş asyryň iň soňky etaby bolan döwüriniň häsiýetli alamatlary oturymly ekerançylygyny we maldarçylygynyň ýüze çykmagydyr.**Türkmenistanyň günorta roýonlarynda neolit zamanynyň medeniýeti Jeýtun medeniýeti diýen at bilen taryha girdi.Jeýtun ýagny ol at şol zamanynyň ýadygärlikleri bilen Jeýtun obasynyň ady bilen baglansyklydyr.Jeýtun obasy Aşgabat şäheriniň 30 km demirgazykda**

ýerleşýär. Bu ýadygärlik W.B.Masson tarapyndan uzak ýyllaryň dowamynda öwrenmek bilen obanyň diňe bir Türkmenistanyň teritoriýasynda dälde ,eýsem ozalky SSR-iň çäginde gadymy ekerançylyk obasydygy edildi.Köpetdagdan syrygyp gaýdan uly suw ulgamlary ýa-da çeşmeler Garagum çägeliklerine ýitip siňýän eken Emma heniz ýeriň yzgary gitmäke adamlar ýere tohum taşlapdyrlar.Şeýlelikde biziň ýurdymyza däne ekininiň esasyňa goýanlar Jeýtunlylar bolupdyrlar.Jeýtunlylaryň oturmly ekerançylyk we maldarçylyk bilen meşgul bolan döwründe dünýäniň köp böleginde adamlar ýabany ösümlikleri ýygnamak we aw awlamak bilen meşgul bolupdyrlar.Zähmet gurallary öňki döwürdäki ýaly daşdan bolmagyna galsada ol has kämmileşipdir.Süňkden we daşdan ýasalan gurallar ýylmanypdyr.Çakmak daşlary diräp agaja ýa-da gamyşa geýdirip orak ýasapdyrlar.Oturmly ekerançylyk ilatyň köpelmegine getirýär.Alymlaryň hasaplamalaryna görä ,Jeýtunda düzümi 5-6 adamdan ybarat 35-40 maşgala hojalygy ýaşap onuň jemi ilaty 200-240 adam töwerekleri bolupdyr.Her bir maşgalanyň hojalyk gap-gaçlary,bezeg şaýlary maşgala degişli jaýlarda saklanypdyr.Emma iýmit süşirintgelerini,döne we ş.m. aýry-aýry maşgala hojalygynyň hususy jaýynda dälde ähli oba-posýoloklary üçin umumy bolan jaýda ýerleşdirilipdir.Şeýlelik-de Jeýtunlylaryň zähmetide,hojalygyada umumy bolupdyr.Munuň özi jemgiýetçilik gatnaşygynda enelik ugruna degişlidir.Jeýtun ilatynyň ýaşaýyş jaýlary palçykdan bolup,esasan bir giň otagdan ybarat bolupdyr.Jaýlar biri-birine meňzeş we inedördül planda salnypdyr.Gapylary darajyk bolup,olar haýwanlaryň derilerini ýapypdyrlar.Ýaşaýyş jaýlarynyň bir dulunda ullakan inedördül ojak gap-gaçlar üçin öýmança bolupdyr.Jaýyň diwarlarynda bolsa kiçeňräk tekçejikler bolup onda bezeg şaýlar goýulypdyr.Ýaşaýyş jaýlarynyň gapdalynda hojalyk jaýlary hem ýerleşipdir.Gyzylarbat bilen Mäne-Çäçe oazisi aralygynda Jeýtun medeniýetine degişli Çopandepede,Togalakdepe,(Gördepe sebitlerinde),Bamy (Bäherden),Çagylyly we Monjukly (Kaka sebitlerinde) ýaly ençeme obajyklaryň bardygy anyklanyldy.

Ekerançylyk bilen bir hatarynda hojalygyň maldarçylyk pudagy hem öz ornuny tutup başlaýar.Jeýtundan eldeki edilen geçiniň süňki tapylyp alyndy.Emma et iýmiti esasan ýabany geçileriniň goýunlarynyň,keýikleriniň we ş.m.hasabyna bolupdyr.Jeýtun medeniýetiniň ahyrlarynda hojalykda eldeki haýwanlarynyň agdaklyk edip başlandygy,şol sanda iri şahly mallaryňam bolandygy barada arheologik maglumatlar toplanyldy.

6.Altyn depe.

Altyn depe-Ahal welaýatynyň Kaka etrabyňyň häzirki Altyn Asyr etrabyňyň Mäne obasynyň 3 km.gündogarynda ýerleşýän depe Altyn depäniň gelip çykyşyny onuň taryhyny öwrenmek üçin üçin alymlar köp iş etdiler.Olardan A.A.Semenow (1929) ý.A.Maruşenko we A.F.Gandalin (1957-1963) ,W.M.Masson (1965-1972) Altyn depe gazuw barlag işlerini geçirdiler.Geçirilen barlaglar netijesinde umumy meýdany 50 gektar bolan Altyn depäniň SSSR-yň teretoriýasyndaky iň gadymy şäherleriň biriniň harabasydygy takyklandy.Altyndepede b.e.öň 4-2 müňýyllyklarda ýaşaýyş bolupdyr.Altyn depäniň gündogar günbatar çetinde senetçileriniň,küýzegärleriň kwartaly ýerleşipdir.Önümleriň nepisligi bilen uzak ýurtlarada söhratlanan senetçilikler we küýzegärler kiçik hütdük ýaly jaýlarda ýasapdyrlar.Ol ýerden tapylyan köp sanly möhürler synpy bölüşiginiň bireýýam bolup geçendigini subut edýär.Ölen adamy Altyn depede ýaraglary iş gurallary gap-çanagy we şaý-sepleri bilen bilelik-de jaýlapdyrlar.Altyn depeden pil süňkden ýasalan zatlaryň hem-de faýansdan edilen monjuklaryň tapylmagy Altyn depelileriniň Hindistan bilen söwda aragatnaşygyny edendiklerini görkezýär.

Türkmenistanyň taryhyndan materiallar.

Altyn depe goranyş berkitmesi,ybadathana,ýaşaýyş jaýlary,hünärmençilik we gaýry desgalar bolupdyr.Şäherde senetçilik we hünärmençilik aýratyn ösüpdür.Senetçiligiň giň metal işläp bejeriş pudagy ýöriteleşdirilipdir.Metaly gyzdryp ýençmek eredip goýmak tehnologiýasy tapylypdyr.Altyn-depeden tapylyan genji-hazynalaryň arasynda nykzyja öküz we möjek şekilleri Gadymy gündogar ýurdy bolan Mesopatamiýa bilen medeni tagnaşygyň bolandygyna güwä geçýär.Öküz Aý hudaýynyň şekilini aňladyrdyr.Altyn depden tapylyan adam süňk galyndalaryna görä 4-5 müň ýyl mundan ozal Altyn depede ýaşan ilatyň 2/3 essesi 35 ýaşyna ýetmän ölüpdirler.Çaga ölümi juda köp bolupdyr,60-70 ýaşyna ýeten adam gaty seýrek bolupdyr,spesialistler antropotologlaryň maglumatlaryna görä Altyn depede 5000 töwerekleri ilat ýaşan olaryň ömrüniň ortaça uzaklygy 23 ýaş töwerekleri bolupdyr.Şäher ilaty esasan söwda we senetçilik bilen meşgul bolýar.Oba ilaty bolsa oba hojalyk işleri ekerançylyk we maldarçylyk

bilen meşgul ýörite kwartallary bolupdyr. Altyn depede uly ekrançylyk merkezleriniň we obalarynyň taşlamagyna suw ýetmezçiligi ýa-da başga-ça aýdanymyzda ekologiki ýagdaý sebäp bolupdyr.

7. Kelteminar medeniýeti.

Kelteminar medeniýeti biziň eramyzdan öň 4-3 müňýyllyklara ýagny neolit we eliolit döwürlerine degişli arhiologik medeniýet. Ol SSR YA-nyň Horezm arheologiýa –etnografik ekspedisiýasy tarapyndan 1939-njy ýylda ýüze çykarylýar. Şol ekspedisiýa S.P. Tolstow ýolbaşçylyk edýär. Kelteminaryň ady Horezim oazisinde taşlanan gadymy Kelteminar ýabynyň ady bilen baglydyr. Kelteminar medeniýetiniň ýadygärlikleri, esasan Amyderýanyň Akja derýa diýen Gadymy wagtlardaky golunyň ugrunda ýerleşýär. Kelteminar medeniýetine degişli ýadygärliklerde şol döwürde ýaşan adamlaryň ýaşaýyş jaýlarynyň galyndalary tapyldy. Ýaşaýyş jaýlary esasan ýokarsy sütünlere daýanyp duran gümmezli uzynlygy 26-metre ýetýän hatara gurlan jaýlardan ybarat bolupdyr, hatara gurlan jaýlardan ybarat bolupdyr. Jaýyň daş-töweregi gamyş bilen örülip, ýokarsyndan tüsse çykarýaly deşik goýulypdyr. Jaýyň içinde birnäçe ojak bolup, olaryň töwereginde entek urugdan bölünip aýrylmadyk maşgalalar ýerleşipdirler. Kelteminar medeniýetiniň ilatynyň esasy käri balykçylyk awçylyk hem-de ýabany ösýän miweleri ýygnamakdan ybarat bolupdyr. Soňurak ilatyň bir bölegi maldarçylyk bilen meşgullanýar. Kelteminar medeniýetiniň ýadygärliklerinde daşdan ýasalan gurallar ýönekeý çyzyklar bilen nagyşlanan keramiki önümler balykgulaklardan bejerilen bezeg şaýlary düş gelýär. Kelteminar medeniýeti özünde golaýda ýerleşýän ekerançylygy ýokary derejede ösen medeniýetler bilen ysnyşykly aragatnaşyk saklapdyrlar. Olar aşaky Priuralýanyň we Priobýaniň neolit döwüriň medeniýetlerine öz täsirini ýetiripdir.

Türkmenistanyň taryhynda materiallarynda.

Türkmenistanyň demirgazyk welaýatynyň gadymy Horezimiň neolit zamanynyň medeniýeti Kelteminar medeniýeti diýen at bilen bellidir. Ol medeniýet takmynan biziň eramyzdan öň 4 müňýyllyga degişlidir. SSR-iň Ylymlar akademiýasynyň etnografiýa institutynyň ýanynda döredilen Horezm-arheologiki ekspedisiýasy S.P. Tolstowyň ýolbaşçylygyndaky Amyderýanyň aşaky akymlaryndaky 1939-njy ýylda arhiologiýa gözleg işlerini geçirdi. Ine şonda Amyderýanyň sag kenaryndan Horezimden Janbas gala diýen galanyň töwereginden örän gadymy döwre degişli küýze döwürlerini, çakmak daşdan ýasalan zähmet gurallarynyň ençemesini tapypdyrlar. Şonuň ýaly hem töweregindäki tekiz ýerden azda-kände saýlanan ýurt ýerleriniň bardygyny saýgarypdyrlar. Şol ýurt ýerleri hem Jabas galasynyň golaýynda ýerleşeni üçin üçin Janbas 1, 2, 3, 4 we şuna meňzeşlerdiýip nomirlenipdirler we atlandyrylypdyr. Ilkinji gazuw-agtaryş Janbas 4 ady berlen ýurt ýerinde geçirilipdir. **Şol ýurt ýerleriniň 4 nji nomerdäkisi ýagny Janbas gala 4 Kelteminar ilaty punktyna ýakyn ýerde ýerleşeni üçin, şol medeniýet Kelteminar medeniýeti diýilip atlandyrylypdyr.** Kelteminar medeniýetini döreden ilat esasan balyk tutmak, aw awlamak bilen meşgul bolupdyrlar. Ilat ýerzeminde ýaşaýdyr. Ýaşaýyş jaýlarynyň biri 442 kw. metre barabardyr. Jaýyň içinde ody söndürmän saklaýan ojak bar eken emma haýsy hem bolsa bir sebäpden ýerzeminin depesini saklaýan agaç sütüne ot düşüp, şol jaýda ýangyn emele gelipdir we ilat şol ýerden ýangyn sebäpli başga ýere gidipdirler. Kelteminarlylar palçykdan gap-gaç ýasamagy, olary nagyşlamagy bilipdirler. Munuň özi medeniýetiň belli bir derejede ösändigini aňladýar. Balyk gulakdan monjuk hünji ýaly bezeg şaý-sepleri edinip dakynypdyrlar.

8. Marguş döwleti.

Ekrançylygyň Murgap derýasynyň jülgelerindäki Amyderýanyň orta akym ugurlaryndaky ýerleriniň özleşdirilmegi täze wajyp merkezleriň döredilmegine itergi beripdir. **Biziň eramyzdan öňki 2 müň ýyllyklaryň ortalarynda Murgap derýanyň aşak akymynda Marguş ýurdy döredipdir.** Onuň ilatyny Köpetdagyň eteginden hem-de gündogar Eýrandan göçüp gelen adamlar düzülipdir. Olaryň gatnaşmagynda Marguş ilaty emele gelipdir. Ilatly punktlar, ýagny obalar Murgap derýasynyň gapdalyndan goşulan ýaplaryň ugrunda bir-biriniň yzyndan hatar tutup ýerleşipdirler. Bu ýurduň paýtagty häzirki Garagum etrabynyň Moskwa kolhozynyň gum içindäki ekerançylyk meýdanynyň golaýynda ýerleşýän **Goňurdepe** bolupdyr. Bu depe gazuw agtaryş işleriniň netijesinde giň zallary bilen köşklere belli bolupdyr. Goňurdepe küýzegärler, zergärler, metal önüm öndürýänler bolupdyr. Bu ýeriň ilaty

zoraastorçylyga ýakyn bolan dine uýupdyrlar.Olaryň durmuşynda süzgüçler,soky daşlar,gyrgyçlar,gap-çanaklar ulanypdyrlar.

9.Parfiýa döwleti.

Parfiýa döwleti 417 ýylda ýaşapdyr.Döwletiň ady ony esaslandyran çarwa-paýn taýpalary bilen baglanşykly bolupdyr.Olar **Oh derýasynyň** (Tejen ýa-da Etrek derýasynyň)boýnunda ýaşapdyrlar.Selewkileriň elinden döwleti basyp alypdyrlar.Taýpa serdary bilen Arşak patşa diýip ygılan edilipdir.**Parfiýa ýyl ýazgylaryndan Arşakitleriň asyry b.e.öň 247-nji ýyldan başlanypdyr.**Biziň eramyzdan öň 231-232-nji ýyllarynda Selewek 2 (Sirýaly)Parfiýa garşy uruşa synanypdyr.Arşak goňşy grek Baktriýa patşalygy bilen soýuz baglaşyp selewiklere berk zarba urýar.Söweş ýeňişli tamamlanmaka Siriýadan köşk oňsukсыzlygy hakynda howsalaly habar gelýär we Seljuk öz ýurduna gidýär.Mümkin bolan demalyşy Arşak netijeli peýdalanylýdyr.Şol döwürde ol galalary salypdyr,obalary gurupdyr,goşunlaryny artdyrypdyr.Arşak aradan çykandan soň Artaban biziň eramyzdan öň 211-196 ýyllarda patşa bolýar.Onuň edara eden döwründe Parfiýa döwleti güýçlenmägi dowam etdirýar,Eýranyň gadymy etraplaryndan biri Midiýany eýeleýär,emma selewkileriň garşylygy sebäpli ol ýerde berk ornaşyp bilmändir.Şondan takmynan 50 ýyl geçenden soňra Parfiýa patşasy Mitridat biziň eramyzdan öň 171-138 ýyllarda berk ornaşypdyr hem-de günbartara tarap ýöriş edýär.Biziň eramyzdan öň 141-nji ýylda Wawilon patşalygy bilen Parfiýany ykrar edýär.Şol wagtlar Parfiýanyň gündogar serhetlerinde çarwa taýpalaryndan howp abanyp başlanýar.Şoňa göräde Mitridat Parfiýa tarap yzyna gaýdýar.Biziň eramyzdan öň 130-129-njy ýyllarda Mitriadyň ogly Fraat 2 (138-128-9)Selewiklere garşy göreşde Saklary kömege çagyrypdyr.Egerde ýeňiş gazansa harby oljadan kömek berjekdigini aýdypdyr.Pitneçi Saklara garşy göreşde Fraat 2 has soňňurak bolsa Parfiýanyň demirgazyk gündogar welaýatlarynda Toharlylaryň garşysyna bolan söweşde patşa Artaban 2 (128-124)ölýär.Antik awtorlary Parfiýa barada ýazanlarynda ony ýeke täk tutuş imperiýa diýmän ol 18 sany patşalykdan,konfirensiýadan ybarat diýip görkezipdir.Biziň eramyzdan öň 2-nji asyrlaryň ortalarynda Parfiýa patşalygyna Grek baktiriýa satraplarynyň ikisi birleşdirýär.Parfiýa öz döwründe dünýäniň 2 güýçli döwletleriniň ýagny günbatarda Rim imperiýasynyň gündogarda bolsa Kuşan döwletiniňgazaply bäsdeşi bolupdyr.Parfiýa döwleti bilen Hytaýyň arasyndaky diplomatik gatnaşyklar biziň eramyzdan öň 2-nji ýyllarynda başlanypdyr.Parfiýa Hytaý gatnaşyklarynda birnäçe peýdaly netijeler bolupdyr.Hytaý Parfiýa ýurduna ýüpek polat ýaly birnäçe zatlar getirilipdir.Şoňa göräde onuň paýtagty hem üýtgäp durupdyr.Parfiýa patşalygynyň ilkinji paýtagty Gekatompil şäheri Kumis harabaçylygynyň ýerinde ýerleşýär.Matridat günbatardaky ýeňişlerden soňra döwletiň paýtagty Midiýanyň Ekbatan şäherine (Eýranyň häzirki Hemedan şäheriniň ýakynynda)Parfiýa döwletiniň ösüşiniň in ýokary derejesine ýeten patşa Orad 2 biziň eramyzdan öň 1-nji asyryň döwründe bolsa has aňryk Tigir derýasynyň çep kenaryndaky Ktesifan şäherine geçirilipdir.Gündogarda Parfiýanyň dürli döwürde 3 sany paýtagt şäherleriniň Gekotompik,Ekbaton,Ktesifan bolmagy döwletiň syýasy durmuşynyň günbatara çendigini aňladýar.

Arşakitleriň watany.

Parfiýa Türkmenistanyň teretoriýasynda dörän ilkinji özbaşdak döwlet bolup,onu esaslandyran Arşak bolupdyr.**Onuň nesillerindenden patşalyk edenleriniň hemme dine bir sözde Arşakitler diýilipdir.**

Arşakitleriň ata watany günbatarda Girkan (Kaspi deňizi),gündogarda Aziýa (Hytrat oazisi)günortada Köpetdagynyň ilersindäki Deştikbir çöllygi we gündogarda hem Garagum çöllygi bilen serhetleşipdir.Egerde ol ýerde häzirki zaman geografiki kartasyna geçirsek ,onda Türkmenistanyň günorta we günbatar etraplaryny Owganystanyň demirgazyk günbatar roýonlary

ny ,Eýranyň bolsa demirgazyk-gündogarda çäklerini öz içine alýardy.Parfiýa döwletiniň teretoriýasy aýry-aýry patşalyklara ,welaýatlarahem etraplara bölünipdir.Şoňa göräde onuň paýtagty hem bir dälde birnäçe bolupdyr.Türkmenistandaky paýtagyt şäheri Aşgabadynyň 15 km.günbatarda ýerleşýän Köne Nusaý galasydyr.Bu ýerde aralary biri biride uzakda bomadyk iki sany gala bar.Olaryň gündogardaky Köne Nusaý günbatardakysy bolsa Täze Nusaý diýip atlandyrylypdyr.Hakykatdan bolsa Täze Nusaý galasynyň ýerleşýen ýerinde Heniz Köne Nusaý galasynyň düýbi tutulmazdan müň ýyldan hem gowurak ozal oturymly ekerançylyk obasy ýerleşipdir.Emma günbatardaky galada ýaşaýyş 17-18-nji asyrlarda hem dowam edipdir.Şoňa göräde Täze Nusaý diýilipdir.Köne Nusaý galasy Arşakitleriň köşk-ymarat jaýlary bolup,onda döwlet diwany,ybadathana,hazyna,patşalaryň maşgalasynyň ,şeýle hem köşge-ýakyn adamlaryň ýaşaýyş jaýlary ýerleşipdir.Başgaça aýdylanda Köne-Nusaý köşk galasy bolan.Täze Nusaý

esasan şäher ilatynyň ýaşayan ýeri bolup,onda ýaşayş jaýlary bilen birlikde jemgiýetçilik ymaratlary hem bolupdyr.Köne Nusaý galasy 14-15 töwerekleri meýdany tutupdyr.Ol emeli beýikde ýerleşýär.Gala palçykdan bina edilipdir,diwarlaryň düýbiniň galyňlygy 8-9 m.ýetýär.Gala goranyş küñreleriň 43-si bilen birikdirilipdir.

10. Parfiýanyň medeniýeti.

Parfiýa medeniýetinde iki akym mese mälim göze ilýär,birinji ýerli medeniýeti,ikinji ellenistik medeniýetiniň täsiri.Medeniýet birnäçe elementden arhitektura,şekillendiriş we hünärmentçilikden,hat ýazuw hemde başga birnäçe zatlardan ybarat bolup durýar.

Arhitektura-Parfiýada şäher gurluşy we arhitektura ýeterlik derejede ösüpdür.Köne Nusaý galasynyň gurluşygynda töwerekdäki ýerden 50 metr beýiklikdäki tebigy belentlik peýdalanylypdyr.Munuň özi harby goranyş tarapyndan oňaly bolupdyr.Şäherde ýaşayş we jemgiýetçilik jaýlary şol sanda köşk ymaratlary,ybadathanalar,suw howuzlary we ş.m. bolupdyr.Jemgiýetçilik we köşk ymaratlarda daş sütünler dürli möçberdäki bezeg plitalary kerpiçler ulanylypdyr.Şeýle ymaratlaryň hataryna Nusaý galalarynda (Köne we Täze Nusaýdan)tapylan inedördül tegelek zatlar we Merkezi din diýilip atlandyryýan ymaratlar şaýatlyk edýär.

Parfiýa zamanynyň galalarynyň beýik diwarlary goranyş we ataşhanalar bilen üpjün edilipdir.Ol bolsa şol zamanýň örän gola goply bolandygyna şaýatlyk edýär.Günorta Türkmenistanyň Parfiýa zamanyna degişli şäherlerden biri Margiýanadyr.Onuň şäher gurluşynda ellenistik täsir has aýdyň duýulýar.

Nusaýdan we Margiýanadan skulptura sungatyny häsiýetlendirýän zatlary birnäçesi tapyldy.Boýy 25 metre barabar palçykdan salalan aýal şekilleri Arşakitleriň Nusaýdaky ybadathana memorial kompleksini bezäpdir.Köne Nusaý galasyndan keramikadan edilen perde tapyldy.Ol teatirleşen sungata hem Parfiýada ýeterlik üns berilendigine güwä geçýär.Merw etraplaryndan tapylan 2 sany mazar üsti daşlarynda ýaş ýigidiň şekili bar.Onuň eşikleri gasyn-gasyn.Ol şekilleri Merwe kerwenler arkaly uzak Palmiradan(Siriýadan) getirilipdir.Alymlaryň pikirine görä bu mazar üsti daşlar Merwde aradan çykan Palmiraly söwdägärleriniň mazarynyň üstüne goýulan bolmaly.Pil süňkinden şirmaýyndan ýasalan ritonlar(bulgurlar)dabaraly äheňde şerap üçin niýetlenipdir.Olarda beýan edilen şekilleriniň süýjety bar.Öküz at haýwanlar fantastik äheňinde beýan edilipdir.

Arşakitler döwletinde bütin imperiýa üçin ýeke-täk dil bolmandyr.Taýpalaryň we halklaryň köp dilleriniň arasynda agalyk süriji orny Parfiýa dili eýeläpdir.Parfiýa dili özüniň grammatik gurluşy we sözlik sostawy boýunça Eýran dilleri toparyndan bolupdyr.Parfiýanyň asyldan gelýän welaýatlarynyň ilatynyň esasy köpçüligi şol dilde gepläpdir.Arşakitler döwletinde Parfiýa dili we haty bilen bilelikde grek haty hem ulanylypdyr.Umumy döwlet puly zikgesi birnäçe asyrlap grek elipbiýindäki ýazgylar bilen çykarylypdyr.Diňe 1-nji asyryň ortalaryndan başlap Parfiýa elipbiýiniň aýry-aýry harplary pul galyplarynda peýda bolupdyr.Birneme gijiräk ýagny 2-nji asyryň ortalaryndan başlap,pullaryň bir bölegi harpy boýunçada dili boýunçada Parfiýa sözleri bilen çykarylypdyr.

Hat ýazgylary diňe bir küýze bölekleriniň ýüzüne dälde eýsem iki-ikiden,üç-üçden hatda on-danam köpüräk sapaklar arkaly çatylan kitapça görnüşli agaç tagtaçyklarynahem ýazylypdyr.

Has möhüm dokumetler mukaddes tekstler we başga tüýsli iri eserler pergamentlere(derilere)ýazylypdyr.Parfiýa döwletinde köp sanly taýpa halklarynyň garym-gatnylygy sebäpli köp wagtlap ýeke täk döwlet dini bolmandyr.Bir wagtyň özünde dürli-dürli welaýatlarda we taýpalryň arasynda dürli-dürli hudaýlara uýupdyrlar.Aýal hudaýlarynyň arasynda Parfiýalylar beýik ene hudaýyna aýratyn sarpa goýupdyrlar.Enäniň we gyzyň kalby päk bolmalydygy hakyndaky düşüňjeler has giň ornaşypdyr.Aýal şekilleri hasyllygyň akar suwuň hudaýy bilen utgaşdyrypdyr.**Rarfiýalylar güne çokunypdyrlar.**

10.Beýik Ýüpek ýoly.

Beýik ýüpek ýoly biziň eramyzdan öň 2-nji asyrdan başlap 15-nji asyra çenli dowam eden.Ýüpek ýoly Hytaýy,Alynky Aziýa we Ýewropa bilen baglaşdyryýan söwda kerwen ýolunyň umumylaşdyrylan adydyr.

Bu söwda ýolunyň başlangyjy Hytaý täjiri syýasatçysy we köşk goraýjy ofisler Çjan Szýanyň ady bilen baglansykly bolupdyr.Biziň eramyzdan öň 2-nji asyrdan ol Orta Aziýa syýahat edipdir.Şol asyryň 50-40-njy ýyllarynda Hytaý Gündogar Türkmenistany basyp alypdyr.Şondan bäri Hitaý bilen Orta Aziýanyň

söwda medeni gatnaşyklary barha ösüpdür. Hytaý Orta Aziýadan ýyndam atlar, olara iýmlik ýorunja, şeýle hem üzüm we pagta tohumlaryny alypdyrlar. Orta Aziýa bolsa Hytaýdan ýüpekçilik aralaşypdyr.

Ýüpek ýoly Hytaýyň Han imperiýasynyň merkezi Loýan şäherinden başlanypdyr. Kerwenler Loýandan ugrap Durhuana gelenlerinde ýol ikä bölünýär biri günorta beýlekisi bolsa demirgazyga, günortadaky ýol Hotan, Ýarkent, Balh şäherleriniň üsti bilen Merwe gelipdir. Demirgazykdaky ýol Turfanyň üsti bilen Kaşkara ondaňam Samarkanda, Samarkantdan hem bolsa Merwe gelipdir.

Türkmenistanyň Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda.

Bu ägirt uly kerwen ýoly Hytaýyň merkezi etraplaryndan başlap, Orta we Alynky Aziýanyň üstünden geçip Orta ýer deňiz menzillerine baryp ýetipdir. Türkmenistan bu ýollarynyň çatrygynda ýerleşipdir. Şol döwürde biziň eramyzdan öň birinji müň ýyllykda bu täsin matanyň taýýarlanşynyň syry Ýewropada belli däl eken. Hytaý ussalary ony örän ýaşyryn saklapdyrlar. Ýewropa bazarlarynda, çaýa, forfora, lak çalynýan önümlere uly isleg bolupdyr, **emma esasy haryt ýüpek eken. Şol sebäpli kerwen ýoluna “Beýik ýüpek ýoly” diýip at beripdirler.** Kerwenler Hytaýdan Amyderýa çenli ençeme müň kilometr ýol geçipdirler. Olar ilki bilen Amulda (häzirki Türkmenabatda) düşläp geçipdirler. Amul söwda ýollarynyň kesişýän ýeri bolupdyr. Ýollaryň biri Amyderýa boýunça Owganystana we Hindistana, beýleki Köneürgenje, Russiýa ýene biri Merwe tarap gidipdir. Kerwenler Merwden, Sarahsa, Abuwerde, Nusaýa, Farawa, Dehistana, Gurgene soňra bolsa Hazaryň kenar ýakasy boýunça günorta öwürlip, Eýrana arap ýurtlaryna barypdyr. Söwda ýolunyň Parfiýanyň içinden geçmegi Rim imperiýasyna garanynda oňa has amatly ýagdaý döredipdir. Rimiň, Hindistanyň we Hytaýyň aralygynda ýerleşmek bilen Parfiýa Halkara guryýer ýollarynyň ikisiniň üstünden uzak wagtlap hökümler sürüpdir.

Parfiýa täjirleri diňe bir Hytaý harytlaryny satyn almak ýada ony günbatar ýurtlaryna äkitmek bilen meşgul bolman eýsem özleri hem Hytaýa birnäçe zatlary satypdyrlar. Hytaý öz serkerdesini köp sanly çarwa taýpalaryndan goramak üçin gylýala mätäç bolupdyr. Parfiýa bolsa ýyndam we gyratly atlara baý bolupdyr. Şeýlelikde Parfiýa atlaryna bilen isleg Hytaýda ýokary bolupdyr.

Parfiýa täjirleri diňe bir gury ýer söwdasyna däl eýsem suw ýollary arkaly söwda etmäge gatnaşypdyrlar. Amyderýanyň boýnunda ýaşan täjirler derýa transportyndan peýdalanypdyrlar. Häzirki Köne Çärjew Amul şäheri söwda ýollarynyň çatryklarynyň birinde ýerleşipdir. Jeýhun derýasyndan geçip, Amul şäherine gelipdirler.

Biziň eramyzdan öňki müňýyllyklarynyň ortalarynda esaslandyran Merw özüniň hünärmentçiligi bilen belenilipdir. Merwde dokalan matalar, Merw topragynda öndürilen gök önümler gawun-garpyzlar, üzüm-kişmişler kerwen ýollary bilen alyş ýurtlara äkidilipdir. Merw söwda kerwen ýollarynyň çatrygynda ýerleşipdir. Beýik ýüpek ýolunyň ugrundaky iň uly şäherleriniň biride Gurgeneç häzirki Köneürgenç etrap merkezindäki gadymy şäherdir. Orta asyr awtorlary Ürgenç barada ençeme maglumatlar galdyrylypdyr. Olardan biri Ürgenç garpyzlary Bagdat bazarlarynda satylýardy diýip ýazýar. Kaspý deňiziniň gündogar kenarlarynda ýerleşýän orta asyr Dehistan şäheri hem halkara kerwen ýolunda ýerleşýär. Bu şäheriň üsti bilen Horezimden Eýrana we arap ýurtlaryna barýan hem-de arap ýurtlarynda Horezme bilen kerwenler gidip gelerdiler. Ferawa (Gyzylarbat etraby), Şährislam (Bäherden etraby), Nusaý (Aşgabat etraby), Abuwert, Sarahs, Zemm (Kerki etraby) şäherleri hem Beýik Ýüpek ýoluna dürli şahalarda ýerleşen şäherdir. Şeýlelikde Beýik Ýüpek Ýolunyň ep-esli bölegi biziň şu gadymy topragymyzyň üstünden geçipdir. Halkara uly ekspediziýa biziň döwrümiziň teretoriýasyndaky gadymy kerwen ýollary bilen 2 gezek (1989-1991) ýylda geçdi.

Şeýlelikde Ýüpek ýoly demir ýola-häzirki zaman ýoluna öwürüldi.

12. Otparazçylyk dini “Awesta”.

Otparazçylyk dini-Eýranyň teretoriýasynyň dörap, öz täsirini Orta Aziýa döwletlerinde getiripdir. Bu din Türkmenistanyň teretoriýasyna yslam dinden öň ýaýrapdyr. Onuň yzlary gadymy Marguşda gadymy Horezimde, gadymy Parfiýada tapylypdyr. Adamlar oda keramatly zat hökmünde çökünypdyrlar. **grbapida- sadaka** diýilipdir. **Otparazçylygyň baş kitaby –Awesta** onuň baş wekilli, Pygamberi” Zoratuştra Düýe sürüji diýen manyny berýär. Taryhy çeşmelerde onuň ady Auramazda-Ahuramazda Ormuz ýaly görnüşde berilýär. Onuň kakasy Paruşaspa “Menekli adyny eýeleýji” ejesine Dugebawa-Sygyr sagyjy diýipdirler. Bu din türkmenlerde birnäçe nakyllaryň döremegine getiripdir.

“Ot-oraz oda tüýkürmek günä”

“Ot astynda bela galmaz”

Käbir ýerlerde gelini oduň üstünden geçirilýär. Ot parazylyk zamanynda ojagy mukaddes hasaplap, oňa atashana diýipdirler (**Ataş-ot**) diýip ony söndürmän saklapdyrlar, sebäbi entek emeli usulda ot alyp bilmeyän ekenler. Jezalandyrlarlarda başga çäreler bilen bir hatarda köp möçberde odun daşadylan eken. Bu din boýnça ölülери **“Asuariýlerde”-Jeset gaplarda** ýerleşdirilipdir we bir jaýda düzüp goýupdyrlar. Ot parazylyk baýramlarynyň biride **Nowruzdyr (Nowruz aýynyň 21), Now-täze, ruz-gün.** Taryhy çeşmeleriň biride: **“Ormuz atdy, Nowruz geldi”** diýen sözler bar. Yslam dininiň ornaşmagy bilen bu diniň täsiri peselipdir. Zaratuştra biziň eramyzdan ön 2-nji müň ýyllyklarda Margiýanada ýaşap geçipdir.

14. Türkmenistanda yslam dininiň ýaýramagy.

Türkmenistanda Arap halyflygynyň düzüminde .Araplaryň asyl mekany Arap ýarym adasydyr. Şol wagtlar diňe çarwaçylyk bilen meşgullanyp ýurdyň içinde çarwadarlar bilen şäheriň arasynda mydam oňuksyzlyk ýüze çykypdyr. 7-nji asyrlaryň başlarynda Araplarda täze din yslam ýüze çykypdyr. **Ony Muhammet esaslandyrypdyr.** Araplarda daşary syýasaty basyp alyjylykly bolupdyr. Olar basyp alan ýurtlarynyň hemmesine zorluk bilen yslam dinini kabul etdiripdirler. Araplar biziň Watanmyzyň çäklerine 7-nji asyrlarda aralaşypdyrlar. Bilşimiz ýaly bu ýerde ön Sasanitleriň agalygy bardy. Şol wagtlarda Horasanyň mereki bolan Merwiň häkimi Mahus 651-nji ýyllarda Araplara meýletin birigipdir. Soňra Mahus Sasanitleriň bu ýerdäki ön soňky şasy Iýezdigerd 3 öldürmäge kömek edipdir. Mahus muny bileninde önman Marynyň ilatyndan Araplara 2000 derhem pulyda hem ýygnapdyr. Nusaýyň, Abuberdiň hem häkimleride meýletin birigipdirler. Emma Saragtyň häkimi Araplara gaýtawul berjek bolup synanypdyr. Araplar şäheri goraýjylary uýdan tutnama gyrypdyrlar. Saragtylylar başgada Myrgabyň boýundaky türk we estalit taýpalary ber garşylyk görkezipdirler. Araplar bu ýerlere uzak söweşden ön alypdyrlar. Netijede araplar ýuwaş-ýuwaşdan Türkmenistanyň ähli ýerlerini zalymlyk bilen häküm sürüpdirler. Ýerli ilatdan önän köp mülkdara salgyt ýygnapdyrlar, garamaýak halky agyr gurluşyk işlerinde işledipdirler. Ilki başda araplar yslam dinine uýan adamlary dürli salgytlardan boşadypdyrlar, bu çäre halkyňtiz wagtdan eltmegine getiripdir. Araplaryň basyp alan ýerlerinde zor bilen oraşdyrylan yslam dini özünden önki dini bolan buddaçylyk ,hristýançylyk zorastyrizmi gysyp çykardylar. Netijede araplaryň basyp alan ýerleriniň hemmesinde yslam dini esasy dine öwrülipdir. Araplar keseki dine uýýanlara kapyrlar (dini başga), olara garşy uruşa bolsa **“Mukaddes uruş”** diýip at beripdirler. Araplar basyp alan yslam dini bilen çapraz gelýän zatlaryň hemmesini ýok edipdirler. Ateistler rehimsiz yzarlanylýp öldürilipdirler. Basyp alan ýerlerinde dürli halklaryň hat ýazuwy ýok edilip, arap hatlaryny girizilipdir. Halkyň medeni miraslaryny ýok edilipdir. Halkyň taryhyna degişli gymmatly ýazuw ýadygärlikleri otlanypdyr, ýerli alymlar yzarlanylýp ýok edilipdir. Arap agalygy Türkmenistanyň ýerli ilatlarynyň etniki düzümine önän güýçli täsir edipdir. Türkmenistan bütewi halk bolup kemala gelmegine güýjügidir. Araplaryň Türkmenistanyň teretoryasynda mydamalyk galyp ýerli ilatynyň düzümine goşulyp giden toparlar hem bardy. Olar öwlat taýpalary diýlendir, ýagny olar ata, magtym, müjewir, seýit, hoja şyh diýilýändir. Haçanda türkmen halky kemala gelende bularda türkmen halkyna goşulyp gidipdir.

Yslam dini.

Yslam sözi arapça “doly boýun egmek” özüni “alla tabşyrmak” diýen manyny berýär. Yslam dinine uýýanlara musulmanlar diýilýär. Bu dine dünýäniň 711 ilaty uýýar. Uzak ýyllarynda gan döküşikligi netijesinde bu araplar tarapyndan Aziýa, Afrika döwletlerine ýaýrapdyrlar. Şol ýerleriň biri hem Türkmenistandyr. **Yslam dininiň düýbünü tutan Muhammetdir. Ol takmynan 570-nji ýylda häzirki Sowut Arabystanyň Mekke şäherinde dünýä inýär.** Onuň kakasy Abdulla. Ol Muhammet dünýä inmäkä aradan çykýar, ejesi Emine Muhammet 6 ýaşyndaka dünýäden ötyär. Onuň kakasyndan 5 düýe bir bölek çekene, 1 gyrnak galýar. Muhammedi ilki onuň babasy Abu al Mutdlib terbiýeleýär. Ol ölendenden ön onuň daýysy Aby Talyb terbiýeleýär. Ýaşlykdan ýetim galan Muhammet ilki çoluk, soňra çopan, soňra hem satyjy bolup işleýär. Ýetginjek wagty täjirler bilen köp ýurtlara gidip görýär. Ol 26 ýaşynda 40 ýaşly Hatyja atly dul baý aýala öýlenýär. Olaryň 3 ogly we 4 gyzy dünýä inýär. Ogullary ýaş wagty ölýär. Gyzlary bolsa akyllly maşgala bolup ýetişýär. Yslama çenli ýurtda köp hydaýlylyk bar eken. 610-njy ýylda Muhammet bir hudaýlylyga goldap çykyş edýär. Emma bu ideýany hiç kim

goldamaýar, onuň özüni hem örän ýigrenipdirler. Şol sebäpli Muhammet 610-njy ýylyň Oguz aýynyň 16-na Mekke şäherinden Medine şäherine gidýär. Bu ýerde Muhammedi goldap başlaýarlar. 630-njy ýylda Muhammet we onuň tarapdarlary Mekke şäherine dolanyp gelýärler. **Şondan soňra özüni Allanyň ýerdäki wekili diýip ygalan edýärler.** Täze musulman düzgüni boýunça Käbe ybadathanasy keramatly ýer ygalan edilip, her bir musulman oňa zyýarat etmeli bolupdyr. **632-nji ýylda Muhammet helebrit keselinden 63-ýaşynyň içinde aradan çykýar. Şondan bäri her bir musulman 63 ýaşy pygamber ýaşyny belleýärler.** Zyýndan uzak jedelinden 1 halyf bolup Muhammediň dosty we gaýyn atasy **Abu Bekir (632-634) ýyllarda halyf saýlanýar.**

2-nji halyflyk **Omar (634-644)-nji ýyllarda bolupdyr.** Omar köp ýerlerini basyp alypdyr. 644-nji ýylda bir ýesir gul tarapyndan öldürilipdir.

3-nji halyflyk **Osman (644-656)-nji ýylda geçýär.** Osmany öldürip teretorýaçylyk .

4-nji halyflyk **Aly (656-661)-nji ýylda geçýär.** Aly Muhammediň dogan oglany we giýewisi. Aly ölendenden soňra onuň ogly Hasanda halyf bolmagy talap edýär. Emma Hasan Siriýanyň hökümdarynyň hatyrasyna ýüz öwürýär. Hasan örän azgyn adam bolupdyr. Ol jemi gezek gezegine talagyny berip, ol 100 ýakyn aýala öýlenipdir. Ol taryhda **“Hasan talapçy”** ady bilen bellidir.

Halyf Alynyň döwründe häkimlik ugrundaky göreş musulmanlary 2 bölünmegine getirýär.

Muhammet tarapdarlary sünniler.

Alynyň tarapdarlary şaýylar.

Sünniler Allanyň ýerdäki ýeke täk wekili Muhammetdir diýýärdiler.

Şaýylar bolsa musulmanyň ýolbaşçysy Alydyr, we onuň nesilleri bolmalydyr diýýärdiler. Alynyň aýaly Patma Muhammediň gyzydyr. Häzirki biziň Türkmenistan döwletimiziň döredýän ýyl hasaby Milady ýyl hasap diýilýändir. Oňa başgaça Girigaryňky hasap hem diýilýändir. Bu hasap boýunça häzir 2003 ýyl . Milady diýmek **arapça dogulyş** diýmekdir. Ol Isa pygamberiň dogulan gününden öz başyny alyp gaýdýar. Bu kalendardan tapawutltda musulman ýurtlarynda **Hijri kalendar** ýöredilýär. Hijri **“göçmek”** sözi arap sözünden alynyp, öz başyny Muhammediň Mekgeden Medinä göçen wagty bolan 622-nji ýylyň Oguz aýynyň 16-dan alýar. Öz gezeginde Hijri kalendarýda 2-ä bölünýär.

1. Hijri Kemari aý hasaby.

2. Hijri şemsi aý hasaby.

Kamar aý diýmekdir. Diýmek musulmanlaryň Hijri Kamary aý hasaby boýunça ýöreýänleriň kiçijik orak ýaly bolup ilkinji görünen günü aýy hasap edilýär. Hijri Kamary aý hasap asamanda aý 1 ýylyň dowamynda 11 gün görünmeýär. Şol sebäpli bu aý hasaby her ýylda 11 gün öňe süýşüp, bir ýylda 345,355 güne barabardyr. Hijri-kamary aý hasabynda täze ýyl belli bir wagta düşmän her ýyl 11 güne öňe süýşýär. Kamary aý hasabynyň arlary.

1) Meret aýy.

2) Oraz aýy.

3) Baýram aýy.

4) Boş aýy.

5) Gurban aýy.

6) Aşyr aýy

7) Sapar aýy.

8) Dört tirkeşler aýy.

9) Dört tirkeşler aýy.

10) Dört tirkeşler aýy.

11) Dört tikkeşler aýy.

12) Rejep aýy.

Türkmenlerde Hijri Kamary aý hasaby kalendar döredilýär. (kanuny däl esasynda)

Hijri şemsi aý hasaby. **Şemsi Gün diýmekdir.** Bu kalendar günüň dogany bilen hasaplanýar. Şol sebäpden milady ýyl hasaby bilen deň gelip 1 ýylda 365-366 gün bardyr. Şemsi aý hasaby boýunça täze ýyl mundan Nowruz aýynyň 21-ne , 22-ne gabat gelýär. Nowruz diýmek Täze gün diýmekdir. Şemsi aý hasabynda musulmanlar şaýlar topary ýöredilýär.

15.7-10 asyrlarda Türkmenistanda ykdysady gurluş.

Arap bastalyjylar ilatyň üstünden ykdysady sütem hem getiripdir. Bu döwlet ata-babalarymyz hojalygy köp punktly bolupdyr. Maldarçylyk, ekrançylyk, senetçilik dowam edipdir. Emma sosial ykdysady sütem güýçlenipdir. Seljuk döwründe ýer suwdan peýdalanmagyň goşun gullygynda durýan adamlar üçin aýratyn paý görnüşinde beripdir. 6-12-nji asyrlarda türkmenlerde mala hususy eýeçilik bolupdyr. Bu döwürde umuman jemgyýet emläk deňsizligine esaslanypdyr. Baý adamlar orta garamaýak gatlagy ykdysady taýdan ezipdirler. Türkmenleriň durmuşynda 7-10-njy asyrlarda ruşlar köp bolupdyr. Emma muňa garamazdan ykdysady ösüşler bolupdyr. Esasan hem şäherler, hünärmençilik ösýär. Şäherlerde kerwensaraýlar, metjitler, mawzaleýler salnýar. Hünärmentleriň ýöriteleşen ojaklary döreýär. 7-10 asyrlarda oguzlaryň sejuklaryň , umuman türkmenleriň hojalygy köp pudakly bolupdyr. Ilat ekrançylyk we

malدارчылык bilen meşgullanmandyr. Türkmenler täze mekanlara göçende diňe öri meýdanlaryny gözlemän, ekrancylyga amatly ýerleri hem nazara alynyndyr. 6-7-nji asyrlarda ýomut atlary Aziýa ýurtlarynda iş gowy atlar hasaplanypdyr. İçerki we daşarky söwda ösüpdür. Haryt pul gatnaşyklary giň gerim alypdyr. Ýurdyň ykdysady taýdan belli bir abadançylygana seretmezden daýhanlaryň we senetçileriň ýaşayşy pes bolupdyr.

16. Türkmen-Seljuk we Gaznewi gatnaşyklary.

Seljuk özi Oguzlaryň Gynyk taýpasyndan bolup, 9-njy asyrlaryň aýaklarynda dogulýar. Ol 107 ýaşap Syrderýanyň aşak akymynda Jent şäherinde ölýär. **Seljugyň 3 sany ogly Arslan, Mykaýyl, Musa.** Olar din ugrunda söweş edipdirler. Mykaýylyň ogly Togrul beg, Çagry beg onuň işini dowam etdirýärler. 11-nji asyryň birinji ýarymynda Seljukly türkmenleriň zamanasy başlanýar. Paýtagty Owganystanda Gazna şäherinde bolan gaznawylar döwleti. Şol döwürde has güýçlenipdir. Bu döwletiň demirgazyk bölegine Seljuk türkmenleri aralaşyp Horezmi Horasany basyp alypdyrlar. Gaznewileriň we Seljuklaryň özara uruşlary netijesinde 12-nji asyrlaryň aýaklarynda bu döwlet gutarnykly dargaýar we ömrini tamamlýar. **Seljuk Oguzlaryň Deňizhan şahasyna berikýän Gynyk taýpasyndan bolup,** olaryň harby ýörişlerine Seljugyň agtyklary Togrul beg bilen Çagry beg atly iki dogan baştutanlyk edýär. Mahmyt Gaznawydan Sarahs, Abuwert, Gyzylarbat, Balkan etraplarynda ýaşamak üçin rugsat alýarlar. Soňra öz eýelik edýän ýerlerini giňeldýärler. Gaznawylar üçin Seljuklaryň Horasana aralyşan wagty Gawnawylar döwleti gowşaýar. Mahmyt Gaznawy ölüpdir. Onuň ogly Masut atasynyň ornuny tutmaga ukupsyz bolupdyr. Masudyň döwründe türkmenler aktiwleşipdir. Seljuk Serdarlary Togrul beg bilen Çagry beg türkmenleriň hereketlerini baştutanlyk edip, örän seresaplyk bilen hereket edipdirler. Olar tekepbirlik, äsgermezçilik etmändirler. Masut birnäçe ýerleri Astrabady Marynyň talamaga gidýär. Gawnawylaryň abraýy pese gaçýar we goşun dagap başlaýar. Horasanda hereket edýän türkmen begleri Masut begiň, bu ýalňyşlygyndan peýdalanýarlar. Türkmen seljul serkerdeleriniň Horasany basyp almak niýeti bolmandyr. Emma şeýlede bolsa türkmenleriň güýjünden olaryň köpelendiginden Masut ätiýaç edipdir. Hem türkmenleriň üstüne 1035 ýylda ýöriş edipdir. Masut gaznawy bu ýörişde ýenilenden soň türkmenlere haýyşt eden ýerlerini bermek netijesine gelýär. **Perman boýunça Togryl bege Nusaý etraplary Çagry bege Dehistan bölünýär.** Bu ýagdaýdan soň Masut Gaznawy bilen Türkmenleriň arasynda çaknyşyk bolup geçýär. 1038-nji ýylda Nişapur Seljuklaryň eline geçýär. Seljuklaryň el astyna diňe Horasan däl eýsem Eýran, Yrak hem düşüpdür, Kiçi Aziýany, Kawkazy eýeläpdir, 2 sany Seljuk imperiýa döreýär.

1. Gündogarda Seljuk imperiýasy Horasan paýtagty Mary.

2. Günbatarda imperiýasy Bagdat.

Çagry beg Maryda, Togrul beg Bagdatda soltanlyk edipdir. Seljuk soltanlary jemi 100 ýyl soltanlyk edipdirler. Bulardan soň Alp-Arslan, Mälik şa, Soltan Sanjar soltanlyk edýär. Seljuk soltanlary Mary, Hrat, Sarahs, Nusaý we birnäçe beýleki ýerleri, galalary eýeläpdirler. Seljukly soltanlar bütin musulman Aziýasyny özlerine tabyn edipdirler. 1065-nji ýylda Alp-Arslan Syr derýa dolanýar we Jent şäherini basyp alýar. Soňra çenli ol Togryl beg bilen ulu-uly ýörişler gazanyp bütin Orta gündogary eýelär. Horasanda merkezleşýen Seljuk döwletiniň emele gelmegi Orta Aziýanyň taryhynda iň ahmiýetli syýasy wakadyr. Çagry beg döwletiň paýtagtyny göçürip gündogarda Seljuk döwletiniň soltany bolýar. Togryl beg bolsa günbatarda Seljuk imperiýasyny döretmek üçin uzak günbatara gidýär. Kem-kemden olaryň her haýsy aýratyn döwlete öwrülýär. Ilkinji soltan titulyny alan Togryl beg bolýar Solýan häkimýetiniň mümkinçiligi çäksiz bolupdyr, bütin döwletiniň emlägini erk edip bilipdir. Seljuk soltanynyň zamanasynda türkmenler öňkisi ýaly salgyt töläpdirler, döwlet borjuna berjaý edipdirler.

Seljugyň kakasynyň ady Dukak bolýar. Ol yslam dinini kabul etmäge ýygyn edipdir. Ilki Dukak soňra bolsa onuň ogly Seljuk yslam dinini kabul etmäge meýil bildirenlerinde olaryň ikisi oguzlarynyň bir böleginiň patşasy bilen ýagy bolýarlar. Dukak kysmatyna kaýyl bolýar, emma Seljuk öz tarapdarlary bilen musulman dinini kabul edýär. Jendiň töweregine göçüp gelýär we disiz türkleriň garşysyna göreşip başlaýar, patşanyň salgyt ýygnaýjylaryny kowýar. Şol zamanda Mewerennahrda Samanileriň döwleti dargap başlaýar, garahanlylar Buharany alýar. Seljuk bolsa Samanilere kömek üçin ogly Arslany iberip, Buharany gaýtaryp yzyna alýar. Şol döwürlerde Mikaýel ölýär. Onuň ogullary Togrul beg Muhammet we Çagry beg Dawut (yslam dinini kabul edendiklerini mynasybiýetli bularyň adynyň yzyna Muhammet Pygamber bilen Dawut pygamberiň atlary goşulýar.

17.Daňdanakan söweşi.

Daňdanakan söweşi 1040-njy ýylda Daňdanakanda (Daşrabatda)-Merw bilen Saragtyň aralygynda bolýar.Bu uruş Seljuk bilen Gaznawylaryň urşydyr.Ol gaznawularyň urşunyň kül-peýkun edilmegi bilen gutarýar.Daňdanakan söweşi esasan Merw,Saragt,Abuwert etraplarynyň ornaşmagyna Gaznawylaryňrazylyk bermegini sorap olary salgyt tölemäge goşunda gulluk etmäge taýýardyklaryny aýtmak bilen Seljuklaryň öz garyndaşlary bilen birleşip ymykly ýurt edinmege ymtylmagy sebäp bolýar.Emma gaznawylar bu meselede uruş ýoluny saýlap alýarlar.

Daňdanakan söweşi mundan öňki bilen Gaznawy Seljuk uruşlarynyň dowam bolupdyr.(1035-1038-1040)ýyllarda Daňdanakan söweşi Seljuklar dinastiýasynyň taryhynda uly ähmiýete eýedir.Ol belli Gaznawylar dinastiýasynyň heläk bolmagyna we täze Seljuklar dinastiýasynyň ýokary bolmagyna getirdi.Şol söweşden soň diňe bir Horasana däl eýsem bütin Eýran Seljuklaryň gol astyna düşdi.Daňdanakan söweşi türkmen halkynyň taryhynda ilkinji merkezleşdirilen uly döwletin-imperiýanyň başlangyjyny goýdy.Bu ýeňişden soň Togryl beg Nişapurda,Çagry beg bolsa Merwde soltan diýip yglan edilýär.Soňra Seljuklar Türkmenleriň ata-watanynyň bir künjegi bolan Horezimide eýeläpdirler.Seljuk imperiýasynyň döremegi şol döwürde türkmen halkynyň sosial-ykdysady ösüşiniň ýokary görterilmeginiň onuň halk höküminde kemala gelmeginiň netijesidir.**1040-nji ýylyň Magtymguly aýynyň 23-de bolýar.**

20.Türkmen Seljuklarynyň Kawkaz (Orta Aziýa)orta we gündogar ýurtlarynyň aralaşmagy.

11-nji asyryň 40-njy ýyllarynda türkmenleriň taryhynda täze etap Seljuk basybalyjylar döwri başlanýar.Serkerde Togrul begiň ýolbaşçylygynda Seljuklar Eýrana,soň Zakawkaziýa we Orta Gündogarlaryna tarap ymtylýar.Olar gysga wagtda Gürgeni,Tabarystany boýun egdirýärler.Eýranyň beýleki ýerlerini Azerbeýjany eýeleýärler.Yragyň köp ýerlerinde agalylyna dikeltmek bilen Togryl beg Soltan öz goşunlary bilen 1055-nji ýylda Bagdady eýeleýär.Abbasylar halyfy häkimlik başyndan aýyrýarlar.1063-nji ýylda Togrul beg dünýäden ötür.

21.Alp-Arslan we Mälik şa.

Seljuk döwleti Soltanlar Alp-Arslanyň (1059-1072)we onuň ogly Mälik şanyň (1072-1092) döwürde iň ýokary derjesine ýetýär.Seljuklar Alp-Arslan döwründe 1064-nji ý.ermenistany eýeläp,Gruziýa ýöriş gurýarlar.1071-nji ýylda Wizantiýanyň goşunyny kül-peýkun edip,onuň imperatory Roman-4 Diogeni ýesir düşýär.Bu ýeňişden soň Seljuklar Kiçi Aziýany hem tabyn edýärler.1072-nji ýylda Gündogar Buharany eýeleýärler.Alp-Arslan agyr ýara zerarly 1072-nji ýylda aradan çykýar.Çagry begiň agtygy Mälik şanyň döwründe Seljuk imperiýasy has hem giňelipdir.Kaşgardan Günbatar Orta ýer hem Mermer deňizlerden demirgazyk Gara deňizden,Kawkaz daglaryna çenli aralygy öz içine alýar.Seljuklar döwleti 11-nji asyryň 2-nji ýarymynda dünýäniň iň güýçli döwletleriniň birine öwrülýär.Mälik şa 38 ýaşynda 1092-nji ýylda aradan çykýar.Şondan soň Seljuklar dinastiýasynda tagt ugrunda göreş başlanýar.

22.Dehistan we Abywert şäherleri.

Dehistan ýurdymyzyň günorta-günbatar sebitleri (Gyzyletrek)öz içine alýar.Bu at biziň eramyzdan öň şu ýerlerde ýaşan Dahlaryň mekany,ýurdy diýen manyny aňlatýar.Bu ýerde biziň eramyzdan öň 13-14 asyrlara degşli ýüzlerçe arhiologikler bar.Şolaryň esaslarynyň biri Maşat-Missirian şäheriniň harabaçylygydyr.

Abywert Orta asyr şäheri bolup,şäheriň harabaçylygy häzirki Kaka şäherinden 4 km. demirgazyk-günbatarda ýerleşýän Peştag galasydyr.Taryhy çeşmelerde Bawert,Biwert,Abywert,Peştag atlar bilen hem duş gelýär.Şäher 9-16 asyrlarda has ösüp iri söwda senetçilik merkezleriniň biri bolupdyr.Gazyp agtaryşlar netijesinde tapylan toýunda ýasalan suw turbajyklarynyň konelizasiýalarynyň sudurlary hem şäheriň ösendigine şaýatlyk edýär.Şäher Araplar we Mongollar tarapyndan birnäçe gezek weýran edilipdir.Ilaty ekrançylyk,maldarçylyk bilen meşgullanypdyr.Mes toprakly we bol suwly bolan etrap

goňşy döwletleriniň üstüne çekipdir. Hywa hanlygynyň basyp almagy bilen şäher geçen asyryň 70 ýyllarynda doly taşlanydyr.

23. Nyzam al Mülk we onuň Syýasatnama kitaby.

Nyzam Al Mülk Mälik şanyň döwründe Beýik Seljuk imperiýasynyň weziri bolupdyr. Nyzam Al Mülk Seljuklar döwründe 1064-1092-nji ýyllarda wezir bolup işläň syýasy işgär we akyldardyr. Bu kitapdan Seljuklar döwletiniň sosial syýasy we harby gurluşy we onuň sultanlarynyň ýurdy dolandyrmakda paýhasly hereketleri barada giňişleýin düşünje berilýär.

24. Soltan Sanjar.

Soltan Sanjar Seljuk sultanlygynyň iň soňkysy bolupdyr. Ol ilatdan salgyt ýygnamak meselesini edendilige ýol bermejek bolupdyr. Perman boýunça ýerli häkimýetiniň öz ygtyýary boýunça halkdan goşmaça salgyt ýygnama, mal almaga haky bolmandyr. Emma Soltan Sanjaryň bu talaplary ýerli häkimleri tarapyndan doly we dogry berjaý edilmändir. 1153-1154-nji ýyllarda Soltan Sanjar Balhda ýaşayan Oguzlaryň üstüne ýöriş edýär. Sanjaryň goşunlary derbi-dagyn edilýär. Soltanyň özi bolsa ýesir düşýär. Oguzlar Maryny hem eýeleýärler. Soltan titulyňy 41 ýyllap göteren Sanjar oguzlar nirä gitse äkidilipdir, çar tarapa süýrelipdir. Şeýle masgaraçylygyň düýp sebäbi Soltan Sanjaryň imperiýasynyň gowşandygyny görkezipdir. Soltana ýesirlikden gaçmak başartmaýar, emma öňki döwür dolanyp gelýär we agyr kesseläp aradan çykýar. Seljuklar zamanynda Mary ullaň syýasy ykdysady we medeni merkeze öwürülýär. Soltan galany Çagrybegiň agtygy Mälik şa saldyrýar. Soltan Sanjar Mälik şanyň ogly bolmak bilen ömrüni Maryda geçirýär. Seljuklar we bitiren işleri we ýetmezçilikleri biziň halkymyzyň mirasydyr. Olar gaznawylar imperiýasyny syndyryp Horasany eýelänlerinde soňra bularyň taryhynda täze bir etap, täze bir döwür başlanýar. 11-nji asyryň ortalaryndan başlap, olar bütin orta we ýakyn gündogara, Kawkazyň teretoriýasyna aralaşypdyrlar. Göreşiň netijesinde Orta ýer, Egeý we Mermer deňiziniň kenarlaryna baryp ýetipdirler. Gara deňiziň günorta kenarlaryny tutuş eýeläpdirler. Häzirki Eýranyň, Yragyň, Gürjistanyň, Turkiýanyň, Siriýanyň, Liwanyň, Israiliň teretoriýasynyň eýeläp, ägirt uly imperiýa döreden üçin Seljuklara taryhda Beýik seljuklar diýen ady galýar.

28. Gürgenç (Köneürgenç) şäheri.

Horezm döwletine tabyn edilen ýerlerde 400 golaý şäher bar eken. Ýakudyň ýazmagyna görä Horezm ýaly gülläp ösen welaýaty hiç mahal, hiç ýerde görmändir. Şol wagtlar häzirki Şasennem düzlüginde uly suwaryş kanallarynyň gök öwüsüp duran eken, meýdanlarynyň, baglarynyň üzümiň uly plantasyýalary bolupdyr. **Horezm şalar döwletiniň paýtagty Gürgenç şäheri bolupdyr.** Ol Beýik ýüpek ýolunda Hytaý, Eýran, Owganystan, Hindistan, Gündogar, Sibir ýaly ýurtlar bilen ykdysady gatnaşyk etmekde esasy rol oýnapdyr. Gürgenç uly ylmy merkez bolup, onda Mamunyň akademiýasy bolupdyr. Ol 9-10-njy asyrlaryň sepgidinde Horezmi dolandyran Mamunlar neslinde döreýär. Onda dünýä belli alymlar Abu Reýhan Biruny, Ibn-Sina we beýlekiler işläpdirler. 1221-nji ýylyň başynda Çingiz hanyň ogullary 100 müň goşun bilen Gürgenje çozýar. Şäher 6 aý goralypdyr. 1221-nji ýylyň tomusynda Gürgenç Mongollar tarapyndan eýelenýär. Ilatyň bir bölegi ýesir alynýar, beýlekileri gyrylýar. (taryhy çeşmelerine görä 1200 adam gyrylypdyr). Soňra şäheri Amyderýanyň suwuna gark edipdirler. 13-nji asyryň ikinji ýarymynda Gürgenç täzeden dileldilip başlanýar. Sebäbi onuň üstünden esasy kerwen ýollary geçipdir. 14-15 asyr sepgidinde Merkezi Aziýanyň we Hytaýyň halyflarynyň esasy bölegi Ýewropa ýurtlaryna hut şol ýol bilen äkidilipdir. Italiýa syýasatçysy Pegallaptiniň tassyklamagyna görä ol Gürgenjiň aňyryk çenli ol özüni gyzyklandyran Aziýa harytlarynyň hemmesini Gürgenç bazarynda satypdyr. 14-asyryň 60-70-nji ýyllarynda Gürgençde Törebeg hanyň Mawzaleýi gurulypdyr. Teýmirleň 1373-1378-nji ýyllarda Gürgenjiň üstüne 5 gezek harby ýöriş edipdir. Soňky gezek ol Gürgenji düp-düz edip arpa ekmegi buýrupdyr. Geljekde Gürgenç az-kem dikeldilen hem bolsa ozalky ýaly Gündogaryň iň baý we möhüm söwda merkezleriniň biri bolmak derejesini hiç wagt ýetip bilmändir. 1648-nji ýylda Abulgazy han Hywanyň golaýynda Täze Ürgenç şäherini gurupdyr. Şondan soň Gürgenç şäheri harabarçylyk bolup galýar we ol Köneürgenç diýip atlandyrylýar.

29. Gorkut ata Türkmen.

“Myhman gelmeýän öýüň ýykylany ýeň,

At iýmeýän aýy otlaryň biteninde, bitmedigi ýeg,

Adam içmeýän aýy suwlaryň syzanyndan, syzmadygı ýeg,

Ata-enäniň diýenini etmeýän, oňa hormat goýmaýan ogluň doganyňdan dogmadygy ýeg.

Pähimdar Gorkut ata türkmen öz nesillerine şeýle wesýet edipdir. Bularyň bu dananyň ady bilen aýdylan münlerçe nakyllaryň bary-ýogy diňe ujypsyzja bölegidir. Halk pähiminiň bu hakyky nusgalary ýaşayşyň dürli talaplaryny maşgala durmuşuny, ahlagy we dini we şuna meňzeşleri öz içine alýar. Özi hakda bolsa Gorkut ata: **“Men Gorkut ata, muny ozbam aýdypdym, şonuň bilenem men şu günlere çenli ýaşap gelýän muňa ynanaýyň, men hut öz gözlerin bilen görenim ýaly ynanyň, Men oguzlaryň neberesi”** diýip, habar beripdir. Türkmenleriň hatda dana gojanyň mazaryny hem ondan-oňa göçürendikleri täsindir. Şol sebäbe görä Gorkut atanyň mazaryny Syrderýada-da (Gazagystan), Derbendiň golaýynda-da (Dagystan) we beýleki ýerlerde görkezipdirler. Russiýanyň Stawropol ülkesinde häzire çenli türkmenleriň uly topary ýaşayar. Ol ýerde Gorkut obasynyň bardygı Türkmenistanda Garrygala sebitlerinde bolsa bir daga “Gorkut dagy” diýilýändigini bellidir. Gorkut ata türkmenleriň Gaýa taýpasýndan gelip çykypdyr. Ol Muhammet Pygamberiň döwürdeşi bolupdyr we uzak ýaşapdyr diýýärler (195)ý. Gorkut ata Türkmen halkynyň ykrar edilen ýaşulylygy bolupdyr. Ol söweşlerde edermenlik görkezgen gerçelere mynasyp atlar dakypdyr, degişli pentler bilen hanlary çykarypdyr. Ol halkyň gözi-gulagy bolup, pähimini aňladypdyr. Şol sebäpli il arasynda sarpasy belet tutulyp, oňa baş egipdirler. Gorkut ata dessanynda 12 hekaýat (boý) bolup, olarda oguz türkmen batyrlarynyň gahrymançylykly işleri hakda gürrüň berilýär. Söwet döwründe bu dessany öwrenilmäge mümkinçilik berilmedi, hatda gadagan edildi. Ýöne Türkmenistanyň Garaşsyz döwlet bolmagy we Serdarymyz Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň hut özüniň tagallasy bilen “Gorkut ata” dessanuny köpçülikleýin nusgalarda neşir edildi we çuňňur öwrenilip başlandy. Aşgabatda Türkmenleriň bu beýik edebi mirasynyň 1500 ýyllygyna bagyşlanan halkara kofirensiýalary bolup geçdi.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň aýdyşy ýaly Gorkut atanyň pähimleri türkmen halkynyň altyn asrynda hem dür saçyp, il-güni ylaýtada ýaşlary ýokary ahlaklylyk, kalby päklik watançylyk we edermenlik ruhynda terbiýelemäge ýardam edýär.

30. Abu Aly Ibn-Sina –Awisenna. (lukman-hekim)

Abu Aly Ibn Sina (5-nji-3-nji asyrlarda 980-18.06.1037) dünýä medeniýetine uly goşant goşan ensiklopediýaçy alym, biolog, filosof, astronom, matematik, sazýy öwreniji, ýazyjy we şahyr. Orta Aziýa halklarynyň alymy Ibn-Sina häzirki Buhara oblastynyň Wobkent roýonynyň teretoriýasyndaky Afşana obadsynda dogulýar. 10 ýaşynda guruhany başdan-aýak ýatdan bilýäne eken. 16-17 ýaşlarynda ol meşgur tebib hökmünde tanalýar. 999-njy ýylda Buhara Garahanitler tarapyndan basylyp, alynandan soň 1000-ýylda Ibn-Sina uly medeniýet merkezlerinde biri Horezmiň paýtagty Gurgençe (häzirki Köneürgenje) barýar. Ol ýerde Horezm şasy Aly Ibn Mamunyň köşgündäki uly alymlary birleşdirýän akademiýa köp alymlar bilen ýakyndan tanyşýar. 1017-nji ýylda Gurgençden Eýranda gidýär, ömrüniň ahyrky ýyllaryny Ispihanda geçirýär. Ibn-Sina 280-den gowrak ylmy ýazypdyr. Şolardan 40-dan gowuragy medisina, 30-a golaýy tebigy ylymlara, 3-saza, 185 filosofiýa, psihologiýa, teologiýa, sosial syýasy medeniýetler we ş.m. degişlidirler. Emma şondan onuň diňe 160 eseri biziň biziň döwrümize gelip ýetipdir. Abu Nasyr Toraby orta asyrdan filosofyýa we tebigat boýunça ylmy pikirlerini progressiw ugrunyň başlangyjyny goýan bolsa, Ibn-Sina şol pikirleriň kämilleriň prosesini genial suratda amala aşyrdy. Onuň filosofiýasy öz döwrüniň ylmynyň gazananlaryna sintizirläp, orta asyr döwri bilen filosofiýa pikirleri ösdürmegiň hakyky nusgasy boldy. Gündogarda oňa “şeyh urrais” (alymlaryň ussady) Günbatarda bolsa (filosoflaryň knýazy) diýilip atlandyrmagy tötänleýin däl. Ol hakda diňe Gündogaryň Nyzamy, Jamy, Omar Haýýam, Nowaýy ýaly ajaýyp, alymlar däl, eýsem Günbataryň birentek alymalarydyr, hudožnikleri haýran galdyrmak bilen ýazýarlar. Mysal üçin Dante özüniň Hudawy komediýasynda Palimeý, Gipokrat, Galen dagylar bilen bir hatarda onuň hem adyny tutýar. Alymyň ylmy we filosofiki ylmy garaýşy Samanit imperiýasynyň paýtagty bolan Buharada emele gelýär. Buhara şol wagtlarda Samarkant, Mary, Daşkent, Hyrat, Gurgenç ýaly şäherler bilen bir hatarda musulman gündogarynyň diňe bir iň uly ykdysady merkezi bolman, eýsem ruhy, ylmy taýdan uly bolupdyr. Ibn-Sinanyň medesina degişli işleriniň arasynda “Kitap al-Kanun fil-tib (tebipçiligiň kanunlary) Kitap-un-nabz (Damar görüş hakynda kitap), Fil-kanduba (Syçratgy ösümligi hakynda) we

ş.m.mälimdir.Şolardan iň meşgury “tebipçiligiň kanuny” diýen kitap bolup,ony Ibn-Sina 11-nji asyryň 20-nji ýyllarynda ýazypdyr.Ol kitap 5-nji asyryň dowamynda wraçlar üçin möhüm gollanma bolýar.Ony 12 asyrdan G.Kramonskiý latynça terjime edýär we ilkinji gezek 1473-nji ýylda Milanda çap edilip çykarylýar.Soňra ol 30 gezek çap edilýär.Kitabyň originaly halk arasynda golýazma görnüşinde giňden ýaýraýar we 1393-nji ýylda Rimde çap edildi.Ibn-Sina “Tebipçiligiň kanunlarynda” medesina ylmyň umumy teoriýalaryny (anatomýany,fizýalogiýany,hirurgiýany,diagnostikany)beýan etmek bilen bir hatarda agyr we hronniki kesellerini bejeriş usullaryny dermen maddalary,antidotlary,profilaktik çäreleri bilen düşündirilýär.Ibn-Sina dürli keselleriň sebäplerini öwrenmekde organizmiň daşky sredanyň täsirlerine uly üns berýär.Ibn-Sina ylmy medesinany ösdürmek bilen ,astrolog ylymlaryň ýyldyz toplumlary adam ykbalyna ,keseliň geçişine we gurulşuna täsir edýär diýen dinamistik düşüňjeleri paş edýär. Ibn-Sina Ýewropada-“Awesenna”,türkmen halkynyň arasynda “lukman hekim” ady bilen tanalýar.Ibn-Sina dünýä medeniýetine uly goşant goşan lukman. Ibn-Sina (980-1037)köp ýerlerde bolupdyr.Ol Gürgençde-de ýaşapdyr.Ýewropa ýurtlarynda Awisenna diýip ady tutulan Ibn-Sinanyň ýazan (tebipçiligiň kadalary)diýen kitabynda häzir hem medesina institutyň talyplary peýdalanýarlar.

31.Abu Reýhan Biruny.

Abu Reýhan Biruny Muhammet Ibn Ahmet (973-1048) Horezmde öňüm ösen alym,filosof,şahyr,lingwist.Ol gerografiýa,matematika,astrologiýa,farmakologiýa ýaly ylmyň dürli pudaklaryna degişli ylmy açyşlar edipdir.Ol köp sanly tebigy,ylmy,filosofik-sosialogik syýasy etik we noetik traktatlar ýazypdyr.Onuň ylmy we filosofiýa işleri özüniň köp taraplylygy,giňligi,meseleleriň originallygy bilen tapawutlanypdyr.Özara gan döküşikli dawalaryň,dynyksyz harby çakysyklaryň azat edililik hereketiň güýçlenmegi,imperiyalaryň (Sasanitler,Gaznawitler,Seljuklar)ýykylmagy dinastiýalaryň we häkimleriň (Mahmyt Gaznawy,Kabus,Mamun,Masut) çalşyp durmagy sebäpli,ol gündogaryň dürli ýurtlarynda (Owganystanda,Eýranda,Hindistanda)sergezdanlykda ýaşamagy we esir bolmaly bolupdyr.Arap syýahatçysy geograg Ýakut Hamawy (13)-nji asyrdan Mary metjidiniň wykafnamasynda bu uly alymyň kitaplarynyň ady ýazylan uly spisogy göreldigini habar berýär.Emma olaryň köpüsi ýaha ýitip ýok bolupdyr ýa-da Gündogaryň we Günbataryň köp ýurtlarynyň kitaphanalarynda sanlyja gol ýazma galypdyr.Onuň 154 sany eseriniň ady belli bolup,olarda bize gelip ýeteni 40 çemesidir.Beyik akyldaryň Geçen nesilleriň ýadygärlikleri Hindistan Mineralogiýa,Farmakognoziýa,Masudyň kada-kanuny ýaly işleri biziň günlerimizde hem gymmatyny gaçyrmadyk kitaplardyr.Ýokarda agzalan işleriň birinjinde (Geçen nesilleriň ýadygärliklerinde) awtor,matematik,astrologik,meterologiýa ýaly ylymlaryň esasy prinsipleri hakynda berýär.Ol şonda Orta Aziýanyň gadymy halklarynyň ahlaklaryny we dāp-dessurlaryny häsiýetlendirýär.Olaryň taryhda bolup geçen esasy has möhüm wakalary,dinlerini beýan edýär.A.R.Biruny özüniň göwrümi we içine alýan meseleleri boýunça ensiklopediýa ýaly bolan bu uly işinde Gündogaryň we Günbataryň köp halklarynyň horezmlileriň, sogdularyň, farslaryň, araplaryň, ýewreýleriň, grekleriň, rimlileriň we bularyň kalendarlarynyň ýyl hasaplaýşlaryny deňeşdirýär we analizleýär.Onuň beýleki işi (Hindisan)Hindistanyň taryhyny,aýratynda onuň baý ruhy medeniýetini öwrenmekde häzire çenli möhüm çeşme bolup galýar. 19-njy asyryň iň görnükli rus gündogary öwrenjisi W.R.Rozen bu ajaýyp eser barada şeýle diýýärdiBu özboluşly ýeke tāk ýadygärlikler bu günbataryň hem gündogaryň ähli gadymy we orta asyr ylmy eserleriniň arasynda oňa taý geljegi ýokdur.

Buruni (970-1048)ýyllaryň arasynda ýaşap geçen, ol matematika,astronomiýa,geografiýa,etnologiýa degişli köp ylmy kitaplary ýazypdyr.Onuň ýazan kitaplary 150-ä golaýdyr.Meşhur alymhalklaryň arasyndaky uruş-jenjelleri ýazgarypdyr.Biruni ilkinji gezek āpet globus hem ýasapdyr.Dünýäde ilknji bolup 22 ýaşynda ýeriň globusyny ýasapdyr.

32.Muhammet ibn Musa al-Horezmi.

Al Horezmi 8-9 asyrlaryň sepgitlerinde ýaşapdyr.Irki orta asyrlardan başlap Merkezi Aziýada,şol sanda türkmen ýerlerinde geometriýa,algebra,astronomiýa ýaly ymlary ösdürpdir.Orta asyr Gündogarda iň uly alymlarynyň biri Muhammet Ibn Musa –Al Horezmdir.Asly Horezmli bu alym dünýä belli matematik 8-9 asyrlaryň sepgidinde ýaşapdyr.Ol 9-njy asyrdan Bagdatda Halyf Mamunyň köşgünde işläp,taryh,geometriýa boýunça ylm barlaglar alyp barypdyr.Ol özüniň astronomiýa degişli eserinde ýer togolagyna degişli radiusyny we töweregiň uzynlygyny kesgitläpdir.Matematika babatda ol örān möhüm işleri ýazypdyr.Algebra terminiň özüde onuň ylmy işleriniň biriniň adynyň ilkinji sözünden “al

jabyr”sözünden ýaýrapdyr.Ol yslam dininiň we wekilleri bilen gapma-garşy bolman öz ylmy işlerini dowam etdirmäge çalşypdyr.Ol dünýä ylmynyň taryhynda matematik hökmünde giripdir.Onuň algebra boýunçada ýazan eserleri latyn diline geçirilipdir we Ýewropa ýurtlaryna ýaýrapdyr.

33.10-12 asyrlarda Türkmenistanda ymaratçylyk, zergärçilik ,halyçylyk sungaty.

Irki Orta asyrlarda bina edilen köşkler,galalar,şäherler,obalar dag eteklerinde,derýa boýlarynda döräpdirlir.Bu döwürde jaýlar çig kerpiçden gümmez görnüşinde salnypdyr.Olaryň gurluşynda duşmandan goranmak üçin zerurlyklar göz önünde tutulypdyr.Irki Orta asyrlarda arap basybalyjylardan soň Türkmenistanyň ýerlerinde gümmezli jaýlaryň uly kerwen saraýlaryň gurluşygy has ösüpdür.Ýaşayyş we hojalyk bähbitli dürli jaýlar salnyp,olaryň daşyndan haýatlar gurşalypdyr.Orta asyrlar döwründe türkmen ussalary metjit we mowzaleý gurmakda goňşy ýurtlarda-da belli bolupdyr.Sarahsyň ussat ymaratçylary tarapynda gurulan binalar has tapawutlydyr.Türkmenlerde Soltan Sanjar mawzaleýi,Ilarslanyň tekeşiň mawzaleýi iň uly arhetektura ýadygärlikleridir.11-12 asyrlar Türkmenistanyň teretoryasynda şäher gurluşygynyň we arhetektura güýçli ösen döwri hasaplanýar.Öňden dowam edip gelyän senet önümçiligi ilerläpdir.Şäherler keremika metal işläp bejermegiň,senetçiligiň esasy merkezleri bolupdyr.Meteldan esasanam bürünçden ýasalan tabak,kündük,jam,galkan ýaly önümlerde şol döwrüň sungaty beýan edilipdir.9-12 asyrdaky çeperçilik medeniýeti güýçli ösüpdür.Dürli hili şaý-sepler zergärleriň ussatlygyny görkezipdir.

Türkmen topragy ýüzüne her hili güller basylan ajaýyp ýüpek,kendir,nah,ýüň matalar we nepis dokalan halylar bilen şöhratlanypdyr.Horasan halysynyň örän seýrek gabat gelyän nusgalaryndaky gyra we jähek nagyşlaryny türkmen halyçylarynyň şu gündäki işlerinde-de görmek bolýar.Horasanlylaryň halysy ýakyn Gündogarda Seljuk halysy diýip kabul edilipdir.Ol Ýewropa ýurtlaryna köp äkidilipdir.

35.Jelaletdin Türkmeniň mongol basybalyjylaryna garşy göreşdäki ýolbaşçylyk orny.

1219-njy ýylda Muhammet 2 harby maslahat geçirýär.Şonda Jelaletdin köp adamly meýletin halk goşuny düzüp ,Syrdeýanyň boýnunda esasy söweş gurap duşmany ýurdyň jümmüşine goýbermän çym-pytrak etmegi teklipl edýär.Emma Muhammet muňa garşy bolýar.1220-nji ýylda Muhammet ölmeziniň önüsyrynda Jelaletdin Meňburuny Horezm tagtynyň mirasdüşeri edip belleýär.Emma munyň tagta çykmagyna garşy bolanlar tapylýar.Olar Türkanhatynyň doganyny Gürgenjiň soltany diýip ykrar edýärler hem-de Jelaletdiniň garşysyna dildüwşik guraýarlar.Şu sebäpli Jelaletdin Gürgençden çykyp Günorta gimäge mejbur bolýar.1221-nji ýylda Jelaletdin Owganystanyň Gazna ornaşýar we goşun toplaýar.Olar duşmanlar bilen söweşip,birnäçe ýerleri eýeleýärler.Jelaletdin özünden 3 esse köp mongol goşuny bilen Hind derýasynyň boýnunda söweşe girişýär we onuň goşuny dargadýar.Ol derýadan geçip Hindistana gidýär.Jelaletdin özüniň mertligi,edermenligi bilen halkynyň ynamyny ödeýär.Türkmen ilaty mongol basybalyjylarynyň häkimine doly boýun bolmandyr.Olar bu döwürde esasan Jelaletdiniň öz hökümdarlary we harby serkerdesi hökmünde ykrar edipdirler.1221-nji ýylda Hind derýasynyň boýnunda bolan aýgytly söweşde Jelaletdiniň goşunlaryny mongollar ýeňipdirler.Onuň 7 ýaşly ogly mongollara ýesir düşüp öldürülipdir.Jelaletdin 1224-nji ýyly çenli Hindistanda galýar.Soňra ömrüniň galan bölegi Zakawkaziýada geçýär,ýene 7 ýyllap Şol ýerde mongollara garşy göreşmek maksady bilen bir merkezleşen güýçli döwleti döretjek bolup synaňýar.Tä ölyänça Orta Aziýa gelip bilmeýär.Onuň gazaply hökümdarlygy mongollara ýaramandyr.Gruziýada Jelaletdin öz adyndan metal pul çykarypdyr.Zakawkaziýanyň ýerli ilaty ilki bada Jelaletdine uly ynam bildiripdirler.Jelaletdin Kawkazdaky we Kiçi Aziýadaky döwletlere öz waswasy hökmünde garapdyr.Tabyn bolmak islemeyänlerden gazaply oç alypdyr.Bu bolsa ýerli ilatyň oňa garşy göreşmegine getiripdir.Şonuň üçin Zakawkaziýada merkezleşen bütew döwleti döretmek başartmandyr.Oňa bolan ynamynyň gaçmagy mongollara garşy duran güýçleri gowşadypdyr.Şu wagtda mongollar onuň güýjüniň daganynyň pursatyna golaýlap,güýçli zarba urýar.Jelaletdine goňşy welaýatlardan kömek bolmandyr.Jelaletdin Ispyhandaky,Zakawkaziýa töwereklerde Amut galasynyň ýanynda tötälikde kürtleriň elene düşýär we **1231-nji ýylda öz ýakyn adamlarynyň biri Jelaletdini öldüripdir.**

36. An Nesewi.

Asly Nusaýly Muhammet An-Nesewi. Orta Aziýanyň belli alymy bolupdyr. Doglan ýyly belli däl, ýöne 1249-njy ýylda aradan çykýar. Ol Mongol çuşusyna pajygaly wakalaryny giňişleýin beýan eden awtorlaryň biridir. Muhammet An-Nesewi Jelaletdiniň şahsy kätibi bolupdyr. Onuň ýyl ýazgylaryny beýan edipdir. **“Jelaletdin Soltanyň ömür beýany”** diýen eserinde Mongol taýpalarynyň durmuşy olaryň halklarynyň başyna indiren betbagtçylyklary baradaky maglumatlary berýär. Ol mongollar barada döwlet işgärleriniň ilçeleriniň berýän maglumatlaryny hem ýazga geçiripdir. An-Nesewi Jelaletdin bilen ähli söweşlere gatnaşypdyr. Özüniň gören wakalaryny ýazypdyr. Onda Jelaletdiniň yslam dinine sarpasy, batyrlýgy, watana söýgüsi Hindistanda Zakawkazda geçiren döwri beýan edilýär.

37. Ýunus Emre.

Ýunus Emrāniň asly Horasandan Anadola göçüp baran Türkmen Ysmaýyl Hojanyň neberelerindendir. Ol takmynan 1240-njy ýyl Turkiýanyň Sarykoý obasynda dogulypdyr. 1320-nji ýylda aradan çykypdyr. Onuň **“Nusgalaryň beýany”** atly eserinde ynsan häsiýetini terbiýe etmek barada aýdylýar. Onuň eserleriniň aglaba bölegi dini, sopyçylyk taglymaty bilen baglanşyklydyr. Olar turkiýede birnäçe gezek çap edildi. Onuň saýlanan eserleriniň ýygyndysy türkmen dilinde **“Gül desse”** (1991) ady bilen özbaşdak kitapça görnüşinde neşir edildi. Turkiýede 1991-nji ýyl Ýunus Emrāniň ýyly diýip yglan edildi. Şol ýylyň baynda bolsa Ýunus Emrāniň 750 ýyllyk ýubileýi mynasybetli bütün dünýä kongresine çagyryldy.

38. Wepaýynyň “Rownakyl Yslam” kitabynyň ähmiýeti.

13-15-nji asyrlarda Türkmenistanyň teretoriýasynyň gelip çykyşy boýunça türkmen ýa-da täleýi türkmen topragy bilen bagly bolan görnükli alymlardyr, şahyrlaryň birnäçesi ýaşaýdyr. Olar ajaýyp eserleri döredip soňky nesillere galdyrypdyrlar. Yslam teologiýasynyň görnükli wekilleriniň biri Wepaýy, ol 15-nji asyrdan ýaşap geçýär. Wepaýy yslam we edebiýat äleminde 1484-nji ýylda çap edilen **“Rownakyl Yslam”** (Yslamyň şamçyragy) atly kitaby bilen 29 bölümden ybarat bolup, onda yslamyň düýp özeni bilen baş parz (Yman getirmek, 5 wagtyna namaz okamak, Remezan aýynda 1 aý agyz beklemek, gurbuň çatsa Mekgä-Medinä Zyýarat Haja gidip gelmek) dogrusynda birin-birin durulyp geçilýär. Kitapda şu baş parzdan gelip çykýan ybadatlar (musulmanlaryň berjaý etmeli işleri) täret kylmak, gurbanlyk etmek, gurban okamak, pitre bermek, ynsany-haýwany ynýtmaşlyk, gybat ýalan sözlemelik, ogurlyk etmezlik, sadaka paýlamak, mätäji goldamaklyk, haramy-halaly seljermek ýaly meseleler gozgalýar. Yslam dininiň kada-kaýymlyry **“Rownakyl-Yslam”** kitaby çeperçilik serişdeler arkaly ündeýär. Rownakyl Yslam kitaby köne okadylan ýörgünli kitaplaryň biri bolup uzak wagtlap hyzmat edipdir. Wepaýy çagry türkmeniň ýomut taýpasyndand bolupdyr. Wepaýy şahyryň edebi lakamy bolup, hakyky ady Ahmeddir. Ol Hywa medresesinde okap öz döwrüniň sowatly bilimli adamsy bolupdyr.

40. Abulgazynyň “Şejereý teräkime” (Türkmenistanyň nesil daragty) atly kitaby.

Abulgazy Merkezi Aziýa halkynyň taryhy bilen gyzyklanýan eken. Özem sada we türki halklara düşnükli özbek dilinde ýazyp bilýän şahyr hökmünde tanalypdyr. Onuň aýtmagyna görä türkmen işan, mollalary, han begleri ondan türkmeniň dogry taryhyny ýazmagy haýyşt edipdirler. Abulgazy öz günäsini ýuwmak üçin oňa razylyk beripdir. **1660-1661-nji ýyllarda Abulgazy “Şejereýi teräkime” eserini ýazyp tamamlapdyr.** Onda türkmeniň gelip çykyşy, ýaýran ýerleri, alyp baran söweşleri, kärleri, tagmalary we jemgiýetçilik taryhy giňişleýin beýan edilýär. Abulgazy oguzlaryň bölünşiginiň 52-digini aýtyar. Olaryň 12-si uly, 12-si kiçi, 12-si olara birigen 16-si uly-uly bolmadyk tegeleklerdir. Awtor türkmeniň gelip çykyşyny Oguz han onuň nebereleri bilen baglanşdyrýar. Ol türkmenleriň ähli oguz, soňra türkmen ady bilen ýaýranlygy ýagny oguzlar türkmenleriň gönüden-göni ata-babalarydyr diýip ýazýar. Bu kitap türkmen halkynyň geçmiş taryhyny we medeniýetini öwrenmekde

möhüm çeşmeleriň biri hasaplanýar. Näme-de bolsa onuň işi dilden aýdylan rowaýatlar esasynda ýazylandygy sebäpli wakalar köplenç fantastik öwüşgünde suratlandyrylar. “Şejereý teräkime” A.K. Tumanskiý tarapyndan 1897-nji ýylda birinji gezek Akademik A.N. Konulgi tarapyndan 1958-nji ýylda ikinji gezek terjime edilip, çapa taýýarlandy, kitap türkmen dilinde 1992-nji ýylda terjime edildi. “Sejeriý teräkimiň golýazmasynyň belli bir bölegi häzir Türkmenistanyň Ylymlar Akademiýasynyň Milli Gol Ýazmalar institutnynda saklanýar.

45. Türkmen Milli oýunlary.

Orta asyr döwründe türkmenlerde milli oýunlaryň birnäçe görnüşi bolupdyr. Şolaryň has giň ýaýranlaryň biri **aşyratdy oýunydyr**. Onuň öýjükleri we çöpleriniň göçümi belli derejede küşt oýnuny ýatladýar. Merkezi Aziýada, Eýranda, Arabystanda häzirki zaman küştüne gabat gelýän **sandranç oýny ýörgünli bolupdyr**. Olardan Assully, Sarahsy, Ladylaç ýaly küştçileri mysal getirmek bolar. Görnükli Sowet küşt taryhçysy Lander Orta asyrdaky küşt oýnuny ösdürmekde türkmenleriň aýratyn rol oýnandygyny nygtaýar. **Sadranç, ýüzük, düzüm** ýaly oýunlar türkmen durmuşynda pikirlenme, çylşyrymly ýagdaýda, ugurtapyjylyga terbiýeleýän bolsa göreş, at çapyşygy, at üstünde gylçlaşmak ýaly oýunlar çepeligi, çalasyňlygy sagdynlygy ösdürýär.

46. Muhammet Baýram han.

Türkmenleriň baharly kybalasyndan bolan Muhammet Baýram han **takmynan 1500-1505-nji ýyllarda Badahsanda dogulýar**. Ol harby serkerde, döwlet işgäri, filosof, sazanda hem şahyr bolupdyr. Onuň ata babalary 15-nji asyrdaky Günbatary Eýranda, Azyrbaýjanyň günorta taraplarynda uly döwlet guran garagoýunly türkmenlerden bolup, häkimýet gullugynda, harby işlerde edermenlik görkezýän adamlar eken. Baýram hanyň babasy Şiraly beg Hyratta häkimlik eden, Sol-tan Hüseyin Baýharanyň 1471-1506 ýyllarda köşgünde hem hyzmat edipdir. Baýram hanyň kakasy Seýfaly beg Gaznada gubernator wezipesini alyp barypdyr. Ol Ýakyn Günbatarda ady belli taryhçy Mürze Jahan şanyň neslinden bolup, Hindistandaky Mongol Imperiýasynyň baştu-tany Babyr bilen ýakyn gatnaşyk saklap, onuň goldawundan peýdalanylýpdyr. Baýram han 16-njy asyryň başlarynda Balh Babahsan sebitlerine göçüp baran Seýfaly begiň maşgalasynda dünýä inipdir, başlangyç bilimi hem harby hünärleri hem şol ýerde alypdyr. Balhyň in güýçli alymlary oňa sapak beripdir. Baýramyň ylyma we sungata bolan söýgüsi onuň harby serkerde bolandygyna garamazdan ömrüniň ahyryna çenli saklandy. Balhda pars we arap dillerini düýpli öwrenipdir. Şol döwrüň okuw programmasynda goşgy düzmekligiň aruz formasyna esas orun berilipdir. Baýram han hem aruz formasyny goşgy düzen şahyrlaryň biridir.

Ol orta boýly, bugdaý reňkli, on iki süňni ýerbe-ýer, mertebeliligi yüzünden görüňip duran, peşeneli adam bolupdyr. Aýtatyň çalasyňlygy bilen illeri haýran galdyrypdyr, öz ata-babalarynyň kesp-käri bolan çapyksuwarlyk, gylç oýnatmak, naýzasançmak, ok atmak ýaly birnäçe harby hünärleri ezberlik bilen özleşdiripdir. Baýram han 16-ýaşynda Hyýanyň goşunyna meýletin girýär. Goşunda ol çäksiz batyrlыgy, dogumlylygy, harby taýdan ugur tapýjylygy bilen tapawutlanypdyr. Hatda bir ýyl geçmäge ol şazada Humaýunyň ýakyn egindeşleriniň biri we geňeşçisi bolupdyr. Baýram han ilki şa Ysmaýyl Hataýynyň 1487-1524 soňra Mongollar dinastiýasyny esaslandyran Muhammet Babyryň 1483-1530 ýyllarynda goşun serkerdesi bolýar. Babyr ölen soňra onuň ogly Humaýun 1508-1556 ýyllarda imperator bolýar. Humaýunyň häkimliginde geçen döwri Beýik Mongol imperiýasynyň gowşan döwri bilen gabat galýar. Mongol imperatory Humaýun bilen onuň doganlary Eskeriniň, Kannran, Mürzäniň Hindialynyň tagt üstündäki dawalary sebäpli Mongol imperiýasy dargaýar.

1939-njy ýylda Mongollaryň howply duşmany owgan taýpasynyň sury tiresinden bolan, şir şa özüni imperator diýip yglan edýär. Humaýun ondan gaçyp gidýär. Baýram han Humaýunyň bähbidine güýçli diplomatik işler alyp barýar. Humaýun Baýram hanyň maslahaty bilen Babyryň mirasdüşeri Eýran şasy Tahmasdan harby kömek soratýar. Eýran şasy harby kömek berýär, Eýran şanyň kömegi, mongollaryň edermenligi we owgan serdarlarynyň arasyndaky dawanyň Mongol goşun serkerdesi Baýram han tarapyndan oňat peýdalanmagy netijesinde Demirgazyk Hindistanda Beýik Mongol imperiýasy gaýtadan dikeldilýär. Baýram han imperator Humaýunyň ähli ýörişlerine we diplomatik işlerine gatnaşýar, imperatoryň ýanynda uly wezipäni eýeleýär, hem-de onuň hakyky dosty bolýar. Humaýun Baýram hanyň döwlet derejesindäki akyl-paýhasyna uly baha beripdir we öz atalaryndaky

dostlugygaryndaşlyk gatnaşygy bilen berkitmek isläpdir. Baýram han hemm özüniň wepalylygy bilen Humayına ençeme gezek subut edipdir.

1940-njy ýylda Kannawujynyň etegindäki uruşda Baýram han mongol goşunynyň awangardyna komandirlik edýär we şir şanyň goşuny bilen bolan söweşde ýesir düşýär. Şol wagtlar Batyr harby serkerde Baýram hanyň şöhraty at owazasy eýýäm Owgan yurduna hem ýaýran eken. Şir şaher edip ol batyr türkmeni öz tarapyna yrmak isleýär. Oňa iň ýokary derejeler ummasyz peşgeşler wada berýär, emma Baýram han Şir hanyň teklibini inkär edýär. Şol aralykda Baýram han bir oňaýyny tapyp Humayınyň tarapdary Gwalioryň gubernatory Abul Kasym bilen gaçýar, Şir şa Baýram hanyň gaçandygyny bilip, ony tutup öldürmegi buýurýar. Gijaratyň ýolynda ol iki gaçgak ýene-de ýesir düşýär. Bu gezek ony Gijaratdan gaýdyp gelýän Şir şanyň ilçisi ýesir alýar. Abul Kasymyň daşky keşbi Baýram hana örän meňzeş bolupdyr. Şonda Baýram han öňe çykyp:

“Men Baýram han näme etseňiz ediberiň !

onda Abul Kasym öz dostuny halas etjek bolup Abul Kasym:

“Ýok, ýok ol meniň hyzmatkärim, ol öz janyna gurban edip, hojaýnyny azat etmekçi bolýar. Men onuň dogumlylygyna batyrlýgyna we wepalylygyna haýran galýaryn, ol batyry goýberiň Men Baýram han diýipdir.”

Baýram han özüniň Baýram handygyny näçe subut etjek bolsada başa barmady, netijede Baýram han azat bolup, **onuň wepaly batyr dosty Abul Kasym öldürilipdir**. Şondan soňra Baýram han uzak wagtlap sergezdançylyk edip Humayına ykraryly bolan Güjaret hökümdary yurduna barýar. Şeýlelik-de Baýram han iki ýyl geçen özüniň ýolda toplan kiçiräk goşuny bilen

Humayınyň lagerine gaýdyp barýar. Baýram han ynsan üçin möhüm häsiýetlerden söz açyp, her bir ýigide üç sany sypatynyň hökmanydygyny nygtaýar. 1) Häkimleriň ýanynda özüni alyp barmagy başarmaly. 2) Garyp-gasarlaryň göwnünden tutup olara duýgudarlyk etmeli. 3) Alymlaryň ýanynda aýtjak sözüni bilip aýtmaly. Baýram hanyň Abdyrahym atly ogly bolupdyr. Oňada hanlaryň hany diýen dereje berilipdir. Ol baş dilde goşgy düzen uly şahyr bolupdyr. Baýram hany 1561-nji ýylyň 31-nji dekabrynda Güjeratda Müberek Lohany diýen haýyn zalymlyk bilen arkasyndan pyçaklap öldürilýär.

47. Garajaoglan.

27 asyrlarda güdogarda meşhur bolan türkmen şahyry Garajaoglan 1606-njy ýylda doglup bütün ömrini Türkiýede ýaşap geçipdir. Şahyryň aradan çykan wagty 10 ýyl tapawut bilen 1979-njy ýylda ýa-da 1689-njy ýyl ýyl diýip belleýärler. Onuň çyn ady Hasan bolup Garajaoglan onuň lakamydyr. Türk etnografy Aly Ryza Ýylgyn Hasan-Garajaoglanyň teke iliniň Gökje obasyndandygyny ýazýar. Başga çaklamalara görä häzirki Gazanjyk etrabydyr. Garajaoglanyň 500 töweregi goşgulary bar. Türkmenleriň arasynda häzirki wagta çenli awtory näbelli hasap edilýän “Garajaoglan” dessany hem onuň özüniňki bolmagy ahmal. Garajaoglanyň döredijiliginiň temetikasy giň. Onuň goşgularynyň agramly bölegini söýgi lirikasy tutýar. Mundan başgada Watana, il güne, söýgi dostluk, agzybirlik, edep ekram meseleleri hem gozgaýar. 1991-nji ýylda Türkmenistanda A. Mülkamanowanyň “Goşgular ýygynynda” Garajaoglanyň 90 goşgusy çap edildi. Olardan “Aýrallyk”, “Säher ýeli”, “Gyrmyzy”, “Diller içinde” we başgalar.

48. Andalyp.

Nurmuhammet Andalyp 1660-1740-njy ýyllarynda Ýylanly etrabyň Garamazy obasynda dogulýar. Ol ilki şol obada başlangyç bilimini alypdyr. Soňra Hywada medresede okaýar, Andalypyň kesp-käri daýhançylyk, agaç ussalygy bolupdyr. Ol ýaşayş durmuş bilen baglanyşdyryp özüne “Garyp” diýen lakamy alypdyr. Gül atly gyzy söýüp, özüne Andalyp ýagny Bilbil edebi ady alypdyr. Andalyp “Oguznama, Nesimi, Kyssaýy Tyrgawun, Sady Wahgaz” poemalaryny, “Ýusup- Züleyha”, “Leýli-Mejnun”, “Zýnep-Arap”, “Baba-Röwşen” dessanlaryny, “Melike-Mährinigar” powestini we ençeme sygyrlaryny döredipdir. Olar arap, pars dillerinden birnäçe dessanlary terjime edipdir. Şahyryň “Oguznama” poemasy türkmenleriň ata-babalary bolan oguzlar barada maglumatlar berýär. Onda Oguzlaryň ýaşan ýurtlary, ýaşayş durmuşlary, ýörişi, dāp-dessurlary barada gürrüň edilýär. Bu poýema girişden we 11 bapdan ybaratdyr. Türkmen edebiýatynyň taryhynda Andalyp öz döredijilik talanty bilen gозelligi, pāk söýgini, agzybirliги dostlugy, mertligi wasp eden, adalatsyzlygy ýazgaran şahyr höküminde okalýar, öwrenilýär.

49. Türkmen-Osman döwletiniň döremegi we ösmegi.

Bu döwlet Seljuk türkmenleriň nebereleri tarapyndan Anadolyda 1300-nji ýylda Marydan ikinji ýöriş eden Seljuk türkmeni Ärtogryl gazynyň ogly Osman Gazy tarapyndan binýat edildi. 1071-nji ýyl Çagry batyryň ogly Alp-Arslan Rum iliniň derwezesini açmak üçin Wizantiýa hökümdarlygy bilen gazaply söweş edýär. Bu söweşde türkmenler uly ýeňiş gazanýarlar. Anadoly türkmenleriň eline geçýär. **1075-nji ýylda Anadoly türkmen döwleti gurulýar.** Bu döwlet 1308 ýyla çenli dowam etdirilýär. Eýýam 1300 ýyla çenli Anadoly seljuk türkmenleriň döwleti dagap başlaýar. Onuň ýerini ýuwaş-yuwaş türkmen beglikleri alýar. Taryhda Osman türkmen döwletini döreden şol türkmen beglikleridir. Olaryň başyny Ärtogryl Gazy çekipdir. Özüniň 400 türkmen atlysyna baş bolup gelendigini aýdylýar. Ärtogryl Gazy 400 türkmen öyliden bir döwlet dünýä iner diýip altyn sözleri diýipdir. Olar Anadolyda birnäçe ýerleri geçip 1270 ýyllarda söwüdi wizantiýýalardan basyp alypdyrlar. Seljuk soltany Alaetain Keýkubat bu ýeňiş üçin söwüdi oturtmaga Domaniç we Ermeni dagyny bolsa ýaýla üçin Ärtogryl bege berdi. Ärtogryl beg tiresi bilen söwüde ýerleşdi. Ol 1281-nji ýylda 93 ýaşynda wepat boldy. Ärtogryl Gazydan soň begligiň başyny ogly Osman Gazy gaçdi. 1300 ýylda bolsa Anadolydaky türkmen begligi toplanyp uly döwlet dörediler.

Osman gazy Ärtogryl begiň üç oglunyň biridir. Osman beg beýleki oglullaryndan tapawutlanmaýardy, ýöne baryp ýatan häkimýetçi häsiýeti bardy. Kakasy ýogalandan soňra tiräniň ähli begleri hem Osman begiň tiräniň başyna geçmegini isleýärdi. Ol begligiň başyna geçen wagty 23 bolupdyr. Osman beg türkmeniň görmegeý ýigidi bolupdyr.

Kakasy Ärtogryl Gazy bilen Osman begiň guran döwleti soňlugy bilen Osman döwleti ady astynda dünýäniň 3-den birine 600 ýyldan gowrak wagtlap höküm edýär.

Türkmen Osman döwleti Soňra imperiýa öwrülip, onuň serheti Zakawkaziýany, Eýrany, Yragy, Siriýany, Polestistinany, Tursiýany, Demirgazyk Artikany, Günorta Gündogar Ýewropanyň bir bölegini öz içine alypdyr.

51. Türkmenleriň Orta we Ýakyn Gündogara göçhä-göçligi we dünýä ýaýratmagy.

Türkmenleriň göçüşleri köplenç günbatar taraplara gönügişdir. Olar göçüşligiň esasan 2 tolkyny bilen Orta we Ýakyn Gündogara barypdyrlar.

1-nji tolkuny Beýik Seljuk türkmen döwletiniň döremegi we ýurt eýesi Seljuk türkmenleriň öz golasty ýerlerine akyn-akyn bolup baryp mekan tutmagy bilen baglanyşykly bolupdyr. Bu herekete gös-göni soltanlar Togryl beg, Alp-Arslan tarapyndan serenjam berlipdir. Şol sebäpli göçüşligiň birinji tolkuny örän guramaçylykly geçipdir.

2-nji tolkuny Mongol basybalyjylary bilen baglanyşyklydyr. Bu gezek göçüşligi mongollaryň ýurdy ýakyp-ýumrup, ilaty gyrgyna bermegi sebäp bolupdyr. Türkmenler duşmana boýun egmek islemän, ýene-de Günbatara tarap süýşüpdirler we ol ýurtlarda ýaşap-ýören kowum-garyndaşlarynyň ýanyna barypdyrlar. Soňra ol ýurtlarda türkmenleriň birleşen güýçleri ençeme gezek mongollara aýgytly gaýtawul beripdirler. Şeýlelik-de göçüşligiň köp sanly tolkuny **türkmenler Hindistana, Kawkaza, Tursiýa, Siriýa, Yraga, Polistina, Müsüre** baryp ýetipdirler we şol ýurtlarda mekan tutup galypdyrlar.

52. Türkmenler we Nedir şa.

Nedir şa türkmenleriň awşar taýpasyndan bolup, 1688-nji ýylda deri eýläp, postun tikýän adamynyň maşgalasynda dünýä inýär. Ol jahyl wagty Hywa ýesir düşüpdir. 4 ýyldan ýesirlikden boşap Kaka (Abuwer) gelýär. Ol Abuwerdiň häkimi Baba Aky begiň gullugynda durup, onuň gyzyna öýlenýär. Şu ýagdaýdan peýdalanyň onuň gulluk derejesi ýokary göterilýär. Ol köp ýerlere ýöriş edip başlaýar. Nedir harby taýdan ukyply we gazaply bolupdyr. 1726 ýylda Sefewileriň in soňky patyşasy Tahmasp Nediri gulluk etmäge alýar we goşun başy edip belleýär. Şondan soň onuň işi has hem ugrukýar. Şanyň goldamagy bilen ol Günorta Günbatar Türkmenistana, soňra Iraga, Zakawkaziýa ýöriş edýär we rehimsiz talaýar. 1730-njy ýylda Nedir şa garşy ýomutlaryň, gökleňleriň in uly gazgalaňy bolup geçýär. Nedir şany zulumyna garşy göreş güýçlenipdir. Nediriň goşunyna garşy türkmenleriň göreşine

Keýmir kör baştutanlyk edýär. Keýmir kör öz döwrüniň akylyly pashasly batyr serkerdesi bolupdyr. Nediriň bu zulumyna çydaman türkmen taýpalarynyň käbiri öz ýaşaýan ýerlerini üýtgedip, Kaspery deňiziniň gündogar kenaryna Maňgyslaga gidipdir. **1736-njy ýylda Nedir Eýranyň şasy diýip yglan edilýär.** Ol 1737-1738 ýyllarda Owgan taýpalaryny boýun egdirýär. Delini eýeleýär. 1740-njy ýylda Buharany eýeleýär. Ol uzaga gitmän Hywanyň üstünden ýöriş edipdir we ony eýeleýär.

Nedir şa näçe jan etsede türkmenleri boýun egdirip bilmändir. 1744-1745 ýylda türkmenleriň Nedir şa garşy göreş güýçlenipdir. **1747-nji ýylda Nedir şa öz lagerinde dildüwşiğiň netijesinde öldürilýär.** Nedir şa hakada taryhçy, alymlar köp kitap ýazypdyrlar. Olaryň iň görnükli biri Eýranyň taryhçysy Muhammet Kazymdyr. Onuň ýazan kitaby “**Älemiň bezegi Nedir şanyň kyssasy.**”

53. 18-nji asyrdaky türkmen halkynyň medeniýeti.

18-nji asyrlarda türkmen halkynyň özboluşly medeniýeti bolupdyr. Türkmen halkynyň öz gadymy sazy, sungaty, ady belli meşgur bagşylary, senetçileri, nepis haly önümleri, kümüş şaýlary, gap-çanak ýasamak, demir ussachylygy ýaly demir ussalar bolupdyr. Halkyň medeniýeti onuň durmuşy, hojalygy bilen baglanyşyklydyr. Emma her bir medeniýet onuň edebiýaty, ruhy dünýäsi bilen baglanyşyklydyr. 18-asyr bize Azady, Magtymguly, Andalyp, Şabende ýaly meşgur şahyrlary eçildi. Şularyň içinde türkmen halky Magtymgulynyň eserlerine we adyna aýratyn sarpa goýýar. Tä 18-asyra çenli gündogarda gadymy beýik we edebi mirasyna türkmenleriň özlere mynasyp paýy bardyr. Mahmyt Kaşgarynyň, Ýasawynyň, Nesiwiniň, Baýram hanyň döredijiliginde türkmenleriň deňli-derejeli haky bardyr.

54. Magtymguly – Türkmen sygyryýet imperiýasynyň päliwany.

Magtymguly Gündogar edebiýatyny şol sanda türkmenleriň köp asyrlık edebi mirasyny kämilleşdirip bilen adamdyr. Onuň atasy Magtymguly-ýonaçy, kakasy Döwletmämmed Azady hem bilimdar şahyrcylykdan habarly halkynyň terbiýeçisi bolupdyr. Magtymguly öz maşgalasyndaky bu asyly dābe ökdelik bilen dowam etdirip, iň ýokary derejä ýetipdir. Magtymgulynyň maşgalasy, onuň ata-babalary zähmetkeş halkynyň wekili bolup, öz gün-güzerany üçin senetçilik zergärçilik bilen meşgul bolupdyr. Kakasy Azadynyň “Wagzy-Azat” kitaby, dini, poemalary we goşgulary Magtymgulynyň dünýä garaýşyny gürrüňsiz täsir edipdir. Magtymgulynyň goşgularynyň tematikasy bimöçber giňdir. Türkmen klassiki poeziýasynyň düýbünü tutujy onuň soňky ösüşine nesillere ägirt uly täsir edipdir. Düýpsiz gerek hazynany we baýlygy döreden Magtymguly şahyrlaryň geljek nesilleriň önünde örän uly giňişlikleri açdy. Öz gaýtalanmajak eserlerinde türkmen halkynyň taryhy ykbalyny aýratynlyklaryny şüwhelendirýär.

55. 19 asyrdaky türkmenlerde ýere we suwa eýeçiligiň görnüşleri.

Ýer-suw paýlamak we oňa gözegçilik etmek işleri oba jemagaty tarapyndan amala aşyrylypdyr. Türkmen jemgiýetiniň hojalyk gurluşygynyň esasy ýer-suwa bolan eýeçilik düzülipdir. Onuň:

1. Sanaşyk. 2. Mülk. 3. Atlyk. 4. Wakyf.

ýaly görnüşleri bolupdyr. Ahal, Merw we Etrek, Gürgen oazislerinde her obanyň öz töweregindäki ähli ýer-suw şol obanyň adamlarynyň eýeçiligi hasaplanypdyr. Jemagata degişli ýerden suwdan onuň ähli agzalary deň hukukly peýdalanylýardylar. **Ýer-suw esasan oba adamlarynyň sanyna görä öz aralarynda bije atmak arkaly paýlanypdyr. Soňra görä bu ýer eýeçiligine Sanaşyk ýer eýeçiligi diýilipdir.** Her adama kimligine seretmezden diňe bir ýer suw paýy berilipdir. Ýer eýeçiliginiň bir görnüşinde suw esasy mesele bolupdyr. Ýagdaýa görä gündogar Türkmenistanyň köp böleginde ýer-suwa eýelik etmek üygäpdir, ýagny öýlenen adamlara berilirdiler. Mülk ýerler we Sanaşyk ýerler bilen berk baglanyşykly bolupdyr. Mülk ýerleri Ahalda we Etrekde giň ýaýrapdyr. Şu hususy mülkler täze suw desgalary, kananlar we kəriz gazmak esasynda hem döredilipdir. Günorta we Gündogar Türkmenistanda esasan jemagat (sanaşyk) we

mülk ýer eýeçiligi agdaglyk edipdir. Hywa, Buhara, Lebap türkmenlerde ýer suw eýeçiliginiň başga görnüşleri bolupdyr. Sebäbi ol ýerdäki ekerançylyk we öri meýdanlary hökümdaryňky –döwlediniňki bolupdyr. **Ýer-suw almak üçin döwlede harby gulluk edeni üçin her bir nökere berilýän ýere-atlyk ýerler diýipdirler.** Hywa hanlygynda şeýle gulluk edeni üçin ýere atlyk Buhara emirliginde “tonho” diýilipdir. Ilki bada atlyk ýerler wagtlaýyn bolupdyr. Ony satyp miras goýup bilmändirler. **Hywa hanlygynda we Buhara emirliginde ýaşayan türkmenleriň arasynda Wakýf diýilýän ýer eýeçiliginde bolupdyr.** Bu döwlet iri mülkdarlar we jenagatlar tarapyndan metjitler medreselere berlen ýer suwdur. Wakýf ýer-suw eýeçiligi Türkmenistanyň dürli ýerlerinde mazmuny boýunça tapawutlanýar. Çarwa durmuşynda ýer-suw eýeçilik formasy başgarak bolupdyr. Olarda öri meýdany umumy eken. Çöldäki guýular garyndaş, kowumlar, maşgalalar kä wagtlar hususy adamlar tarapyndan gazylypdyr. Türkmenlerde ýer-suw eýeçiliginiň dürli görnüşlerinde başgada jemagatyň aýry-aýry adamlaryň ýerlerini kärendesine alyp ekmek düzgüni ýaýrapdyr. Lebapda kärendeçilik has giň ýaýrapdyr.

56.19 asyrdaky türkmen hojalygy.

19-njy asyrlarynyň ortalarynda türkmenler Türkmenistanyň häzirki teretoriýasynda ornaşypdyrlar. Olar Maňgýşlakda häzirki Eýranyň we Owganystanyň gündogar ýerlerinde mekan tutupdyrlar. Taýpalar dagynyk bolsalarda käbir meseleleri bilelikde çözüpdirler. Käwagt öri meýdanlarynda ýer-suw ýa-da beýleki meselerinde özara dawa turup, ganly çaknyşyklaryny edipdirler. Her taýpa belli belli ýerlerde ornaşypdyrlar. Şol döwürde türkmenleriň hojalygy özüni ekläpdir. Ilatyň esasy kärleri maldarçylyk we suwaramly ekerançylyk eken. Şol döwürde dag düzlerde türkmenleriň goýun, geçi sürileri agyp dönüpdirler. **Maldarçylyk bilen meşgullanýan göçme ilata çarwalar diýilipdir.** Her hojalykda diýen ýaly dünýä belli ahal teke atlary we ýomut atlary saklanypdyrlar. Mallar guýulardan we kaklardan suwa ýakypdyrlar. **Oturymlý halklara çamrylar diýipdirler.** Olaryň uly bölegi ekerançylyk bilen meşgullanypdyrlar. Öri meýdanlarynda ujypsyz möçberde ekerançylyk edipdirler. Ony gar, ýagyş suwlary bilen suwarypdyrlar. **Muňa düme ekerançylygy diýipdirler.** Şol döwürde esasy ekin meýdan bugdaý, arpa, şaly, jöwen, dary, mäs, künji, gowaça, gawun-garpyz, şül ekipdirler. Ekinleri suwarmak üçin ýerasty kárizler jykyr bent gurupdyrlar. Daýhanlaryň esasy gurallary pil, kätmen, orak, agaç mala bolupdyr. Şu döwürde türkmenler senetçilik bilen hem meşgul bolupdyrlar. Aýal gyzlary haly, mata, palas dokapdyrlar, keçe basypdyrlar, bugdaýy üwäpdirler. Öý işleri bilen meşgul bolupdyrlar. Erkekler ussachylyk bilen meşgullanypdyrlar, zergärçilik, şaý-sepleri ýasapdyrlar. Kaspy deňiziniň kenarynda balyk tutupdyrlar. Türkmen az-kem awçylyk edipdirler, söwda bilen meşgul bolupdyrlar. Mary, Sarahs ýaly şäherleriniň bazarlaryna Eýran, Hindistan ýaly ýurtlardan Hiwadan, Buharadan kerwenler gelipdirler.

57.19 asyryň birinji ýarynda Lebap türkmenleriniň Buhara emiri Mirhaýdaryň zulumyna garşy göreşi.

19-njy asyryň birinji ýarymynda hem Lebap türkmenleri Buhara emirliginiň tabynlygynda ýaşapdyrlar. Buhara emiri türkmenlerden diňe agyr salgyt almak bilen çäklenmän eýsem goşunçylyga adam hem alýardy. Ol türkmen ýigitleriniň batyrlыgyndan peýdalanyp, olary gerek ýerinde öz bähbidi üçin ulanýardy.

Buharanyň emiri Şamyradyň ogly Mirhaýdaryň 1800-1825 ýyllary dolandyran döwründe ilata sütüm has güýçli bolupdyr. Ilata salynýan salgydyň sany has köp bolupdyr. Daýhanlardan alynýan hyraç (ýer) salgydy hasylyň tas ýaryna barabar eken. Salgydyny wagtynda töläp bilmedik daýhanalara jerime salynypdyr. Olaryň goş golamlary alnypdyr. Bergileri has köp adamlar bolsa Buhara äkidilip, şol ýerde gul hökmünde işledipdirler. Edilýän bu sütme zähmetkeş halk çydap bilmän, Buhara emirligine garşy 1801-1802 ýyllarda uly gozgalaň edipdirler. Bu gozgalaňa Soltanýaz Beg Işabaşy ogly ýolbaşçylyk edipdir. Onuň ýakyn egindeşi Seýitnazar Seýidi bolupdyr.

Gozgalaňy ýatyrnak üçin Mirhaýdar köp goşun iberipdir. Gozgalaňçylar ilkinji çaknyşykda emiriň goşunynyň bir bölegini ýeňipdirler. Emma san taýdan agdaklyk edýän emiriň goşuny birnäçe gezek hüjüme geçip, ahyrsoňy gozgalaňçylary ýeňipdirler. Gozgalaňçylar ýeňilenidigine garamazdan Soltanýaz begiň abraýy halkyň arasynda uly bolupdyr. Sebäbi ol hemişe halkyň arasynda bolup onuň aladasyny edipdir.

Gozgalaňçylar ýeňilenden soňra Lebap türkmenleri ýene-de mejbury ýagdaýda emire tabyn bolup ýaşamaly bolýarlar. Emma wagtyň geçmegi bilen emir salgytlary barha artdyrypdyr. Zulum öňküsinden beter güýçlenipdir. Soltanyaz beg zähmetkeş halky mundan beýläk talatmajak bolup, uly gozgalaňa taýýarlyk görüp başlaýar. Edil şol wagtda Hywa hany Buhara emiri bilen uruş hereketlerini alyp barýardy. Hywa hanyň goşuny Çärjewiň golaýynda Borýadan diýen ýerde düşlände, Soltanyaz beg öz edgindeşleri bilen hanyň ýanyna baryp, oňa 2 sany saýlama aty sowgat berýär. Soňra onuň emire garşy göreşde kömek bermegini soraýar. Han bu ýagdaýa garaşyp ýördi, oňa gegerem şoldy. Şeýlelikde 1822-nji ýylda Hywa hanyň goldaw bermegi bilen Buhara emirligine garşy gozgalaň başlanýar. Oňa Lebapda ýaşayan ähli türkmen taýpalarynyň wekilleri gatnaşýar. Gozgalaňçylaryň esasy güýçleri häzirki Saýat etraby bilen Sakaryň aralygynda Amyderýanyň boýnunda ýerleşýär. Şol ýerde duşmany garşy almak göz öňünde tutýar. Şol ýerde duşmany garşy almak göz öňünde tutulýar. Emma garaşylmadyk ýagdaýda emiriniň goşuny Burdalyk begiň üsti bilen Halajyň deňinden Amyderýadan bäri geçýär. Gapylykda üsti basylan türkmenler emiriň goşunyna garşy deň bolmadyk söweşe girýärler. Söweş örän gazaply bolupdyr. Söweşde Hywa hanyň uly bolmadyk 1 sany atly goşuny gatnaşypdyr. Olaryň emiriň goşunynyň ilkinji zarbasyndan soň yza çekilip, söweşden çykyp gidipdirler. Söweşiň gidişinde öz nökerleri bilen bilelikde Seyitnazar Seydi uly şahsy edermenlik görkezipdir. Ol duşmana eli gylyçly, arslan kibi topulypdyr. Emma emiriň goşuny agdaklyk etmegi sebäpli gozgalaňçylar ýeňilipdirler.

Soňra Hywa hany Seyitnyaz bege Hywa hanlygynyň geçmegi we Mara göçmegi maslahat beripdir. Bu meselede Lebap türkmenleri 2-ä bölünipdirler.

Olaryň köpüsi öz dogduk mekanlarynda jyda düşmezlik üçin ýene Buhara emirligine tabyn bolup ýaşapdyrlar. Soltanyaz begiň we Seyitnazar Seydiniň baştutanlygynda 800-e golaý öýli Mara göçüp gidipdirler.

58.19 asyryň birinji ýarymynda türkmen-rus gatnaşyklary, Kyýat han.

19-njy asyryň birinji ýarymynda kenar ýakasynda türkmenleriň Russiýa bilen ykdysady we medeni gatnaşyklary has güýçlenipdir. Bu döwür Kaspý deňiziniň gündogar kenarynda rus täjirleriniň, senagatçylarynyň täsiri artyrýpdyr. Türkmen rus gatnaşyklarynyň taryhynda Maňgyslak türkmenlerine uly rol degişli bolupdyr. Sebäbi Russiýadan Orta Aziýa barýan ýollar Maňdyslagyň üstünden geçipdir. Ol derweze bolup hyzmat edipdir. Şonuň üçin Maňgyslak türkmenleri russiýa bilen ýakyn aragatnaşykda bolupdyrlar. Şol döwürde patyşa hökümeti Türkmenistany özüne koloniýa edinmek üçin yzgiderli öwrenmekligi dowam edipdir. Türkmenler bolsa rus döwletiniň raýatyna geçip, parahat durmuşynda ýaşamak isläpdirler. 1819-1821, 1932-1936 ýyllarda uly ekspedisiýalar gurulýar. Olar Kaspi deňiziniň kenaryndan geçýän kerwen ýollaryny anyklapdyrlar we ýazgylarynda beýan edipdirler. 1836-njy ýylda kenar ýakasyndaky ýomut türkmenleriniň kethudalarynyň Esengulyda umumy maslahaty bolupdyr. Maslahatda ýomutlaryň dini ýolbaşçylaryndan Muhammetagan kazy häzirki çylşyrymly pursatda Russiýa özüniň howandarlygy bilen halky halas edip biler diýipdir. Şu maslahatda pikir alyşyp Russiýadan howandarlyk soramak barada karar kabul edilipdir. Eýranyň we Angliýanyň jansyzlary türkmenleriň ruslar bilen ýakynlaşmagyna päsgel bermek üçin jan çekipdirler. Umuman 19 asyryň birinji ýarymynda türkmen we rus gatnaşyklarynyň ösmeginde Kyýat han Nurmuhamet Işan ýaly pähin-paýhasly adamlaryň roly uly bolupdyr. **Kyýat han Esengulyda 1754-nji ýylda demirçi ussanyň maşgalasynda dogulýar. Ol Kümüşdepe Esenguly we Çeleken etraplarynda ýaşapdyr. Onuň Ýagşymämmed we Kadyrmämmed atly ogullary bolupdyr. Ol mydama ruslar bilen ýakyn aragatnaşyk etmegiň tarapyňy çalyr.** Rus Eýran urşunda 1811ý. ruslaryň tarapynda durup, Eýrana hem çozuş edipdir. Eýran şasy Kyýat hany öz tapapyna çekmek üçin kân synanşypdyr. Emma Kyýat han öz pikirinden dänmändir. Kyýat han öz döwründe türkmen topragyna gelen ähli rus ekspedisiýalaryna diýen ýaly goldaw edipdir. Türkmen rus gatnaşyklarynda hyzmatlary üçin Kyýat hany we onuň ogly Ýagşymämmedi patyşa hökime diýen medal bilen sylaglapdyr. Ony kenarýaka türkmenleriň kethudasy hökmünde ykrar edipdir. Kyýat han öz döwrüniň parasatly adamy bolupdyr. Kenarýaka türkmenleriň arasynda uly abraýdan peýdalanyr. Kyýat han 88 ýaşynyň içinde ýogalypdyr. Kyýat han we Ýagşymämmed han Patyşa Russiýasyny adalatly hasaplapdyrlar we oňa ynanyr. Olar patyşa hökümetiniň ikiýüzli syýasatlaryndan bihabar bolupdyrlar. Kyýat han we Ýagşymämmed han türkmen halkynyň asuda agzybir, dostlukly ýaşamagy ugrunda göreşipdirler.

59.Sarahsýň etegindäki söweş (1855 ý.19 Nowruz)

19 asyryň 40-50 ýyllarynda goňşy Feodal döwür türkmenleriň üstünden agalyk etmek ugrunda özara bäsleşigi dowam etdiripdir.Hywa hanlygyň günorta Türkmenistany talamagy Mädeminiň hanyň döwründe has güýçlenipdi.Ol hanlyk eden döwründe Mary,Sarahs sebitlerinde ýaşan türkmenleriň üstüne her ýyl diýen ýaly ýöriş gurupdyrlar.1854 ýyl Mädeminiň han Sarahsýň üstüne öz salgyt ýygnaýjylaryny iberipdir.Sarahsýň ilaty olary kowupdyr.Mädeminiň han muňa gahar edip,Mara we Sarahsa ýöriş etmegi ýüregine düwüpdür.Han 1955-nji ýylyň başlarynda öz goşuny bilen ýöriş edýär.Emma Sarahsýň hany ýöriş etmän ,gan döküşmän ylalaşyga gelmekligi barada eden teklibi netije bermändir.Türkmenler hem uruşa taýýarlyk görüp başlapdyrlar.Hywa hany Sarahsýň golaýyna hüjüm edip başlapdyr.Emma az goşun bilen ony alyp bilmejekdigine göz ýetipdir.Şeýle-de bolsa hanyň beren buýrugy boýunça gala zabt edilipdir.**Mädeminiň han söweşe girmäge hyýallanyndyr,türkmen esgerleri Mädeminiň hereketlerini görüp,onuň üstüne topulyp,onuň kellesini alypdyrlar.**Bu uruşa Sarahsýň adamlarynyň uludan kiçisi gatnaşypdyr.Ilatyň gün-güzeranynda uly zyýan ýetirilýär.Sarahsýň etegindeHywa hanyň goşunynyň derbi-dagyn edilmegiň uly ahmiýeti bolýardy.Sebäbi bu ýöriş Hywa hanlygynyň ýöriş etmegini kesdi.

Ol Köneürgençden Gurbannazar Molla ogly Ak işany çagyryp,oňa öz niýetini mälim edýär.Ak işan oňa:

- “Öz raýat il halkyň üstüne goşun çekip gitme,päliňden gaýt”

diýip töwella edýär.Emma Mädeminiň han türkmeniň arasynda uly hormata mynasyp bolan,ýöne ol Ak işanyň töwellasyny almaýar.Mädeminiň han şol söweşe 40 müň goşun bilen barýar.

Bu söweşde Gowşut han özüniň uly serkerde we diplomatdygyny görkezýär.Amansähet serdar,Täçgök serdar ýaly iň ýakyn dostlary onuň her bir pursatly hereketlerini goldapdyrlar.

Sarahs tekeleri ýuwaş-ýuwaşdan Mara süýşipdirler.Ol ýerde ymykly ornaşypdyrlar,Murgapda bent tutupdyrlar.

60.Garrygala etegindäki söweş.(1858) ý.

19 asyryň ortalarynda (30-40) ý.türkmenler dagynyk ýaşaýardy.Ownuk hanlar bir-birinden üzňedi.Olaryň goňşuly Eýranda bolsa resmi döwlet bardy we ol syýasy taýdan bütewidi.Nasreddin şa türkmeniň üstünden ýöriş guramak üçin mejlis geçýär.**Şol mejlisde bir welaýatyň (Büjnerut) häkimi Japarguly han türkmenleriň üstüne gitmäge taýýardygyny mälim edýär.**Nasreddin şa bolsa Japarguly hany 1858-nji ýylda öz goşunlaryna baş serkerde edip,Garrygalany soňra bolsa Ahaly basyp almak üçin iberýär.Öz üstlerine howpuň abanýandygyndan habarly gökleňler maslahat edip,goňşy taýpalara çapar ýollap,olary kömage çagyryrdylar.Habar barabdan soňra Ahaldan Nurberdi hanyň baştutanlygynda 10 müň goşun,günbatardan bolsa,Muhammet İşanyň baştutanlygynda 8 müň atly goşun kömege gelýär.1858-nji ýylda Garrygalanyň uly uruş başlanýar.Bu uruşa Nurberdi han baştutanlyk edýär.Japarguly han bu aýgytly söweşde ýeňilýär.Uruş meýdanyndan gaçyp gidýär,soň öz ýurduna baryp,awy içip ölýär.**Umuman Garrygalanyň etegindäki uruşda urşanlar Poly mergen,Öwezli tentek batyr,Çary batyr,Pena serdar,Marydan gelen Gülten batyr ýaly-da başgada köp ýigitler uly edermenlik görkezipdirler.**Garrygala söweşinde türkmen taýpalarynyň birleşip göreşmeginde türkmen halkynyň wepaly ogullary Nurberdi hanyň,Durdy hanyň,Mahmyt hanyň,Çopan batyryň we başgalaryň şahsy roly uly bolupdyr.

61.Merw söweşi. (1861)ý.

1861-nji ýylda Eýranyň şasy Nasreddin Horasynyň häkimi Hemze Mürzäniň baştutanlygynda Marynyň üstüne ýöriş gurýarlar.**Bu uruşa Mary türkmenler “Gajar urşy” diýip at beripdirler.**Türkmenler tarapyndan bu uruşa Gowşut han ýolbaşçylyk edipdir.Nurberdi hana habar ýollapdyr.Türkmen atlylary Eýranlylaryň üstüne olar gelýärkäler duýdansyz çozuşlar edipdirler.Türkmenler olaryň geljek ýerleriniň hemmesini önünden suwa basdyrypdyrlar.Olar uly zyýan çekip Nyýazment gala gelip gidipdirler.Olar galadan çykman türkmenlere haýbat üçin top atypdyrlar.Gowşut han urşunyň önüni almak üçin oýlanyndyr,öz wekillerini Eýran baştutanynyň ýanyna iberipdirler,emma ýarasygy gazanmak olara başartmandyr.Ýarasyk meselesi başa barmandan soňra 2 topar hem söweşe giripdir.Söweş gaty gazaply bolupdyr.Olar köp ýitgi çekipdirler.Şu söweşde Täçgök serdar,Amansähet serdar öz nökerleri bilen aýratyn gahrymançylyk görkezipdirler.Bu uly söweş

Jerendepe diýen ýerde bolupdyr.Şu uruşdan soňra gajarlar yzyna çekilipdirler.Bu söweş gajar urşunyň ykbalyny çözüpdir.Eýran nökerleri doly ýeňilipdirler.Hemze Mürze az owlak nökeri bilen gaçyp gidýär.Eýranyň Mara gelen goşunyň türkmenler tarapyndan derbi-dagyn edilyär.Türkmenleriň Sarahsda Hywanyň Garrygalada we Maryda Eýranyň goşunlaryny derbi-dagyn edilmegi Günorta Türkmenistanyň özbaşdaklygyny yglan edýär,mertebesini ýokary göterýär.

62.Gowşut han.

Gowşut han 1823-nji ýylda belli türkmen serkerdesi Öwezgeldi batyryň maşgalasynda dünýä inýär.Öwezduurdy batyryň 5 ogly bolup,olaryň iň ulusy Gowşut,iň kiçisi Hojaguly handyr.

Goşut hanyň perzentleri:

- 1)Baba han
- 2)Baýramaly han.
- 3)Habat han.
- 4) Hüşrep han.
- 5)Hally han.
- 6)Düzüw (gyz)

Gowşut hanyň uly ogly Baba han soň-soňlar polkownik çinini hem alypdyr.Umuman Gowşut hanyň nebereleri häzir Ahalda,Maryda we Türkmenistanyň beýleki ýerlerinde ýaşap ýörler.

Gowşut hanyň tiresi teke togtamyş-beg-gökje ýary-gökje çomalak-çüri.

Gowşut han tegelekden ak ýüzli,orta boýdan ýokarrak boýly,eginlek dolmuş göwreli,goýungözli giň maňlaýly,gaşlagrak,süňk başy iri,örän akylyly-paýhasly,demir bedenli,ýolbars ýürekli,towşan tüýli,tizpähim,her-bap hem çykymly adam bolupdyr.

18 asyryň başlarynda Ahal arkajynyň çarwalarynyň garalarynyň köpeltmegi örüleriniň ýetmezligi ýyllaryň gurak gelmegi ýaly sebäplere görä teke türkmenleriniň bir bölegi kem-kemden Kaka sebitlerine süýşýärler.Ol ýerlerde Eýranly talaňçylaryň çozuşlary zerarly rahatlyk bolmandan soňra olar häzirki Gowşut obasynyň 25-km-e golaý demirgazyga göçüp baryrlar.Ol ýerde 5 topara bölünüşip 5 sany gala :Heňnam,Akja,Garaja,Garahan,Gumgala ýaly galalar salýrlar.Olara Baş gala ýa-da Baş gala zamany diýip at berilýärler.Galalaryň başisinde bir ýerden suw çekýärler.

Baş galadaky tekeleriň üstüne eýranly alamançylar häli-şindi çozup,olaryň suwlaryny kesip durupdyrlar.Olara ynjalyk bermändirler.Ahally aksakgallaryň we kethudalarynyň maslahaty bilen Hojamşükür 1823-1825-nji ýyllarda olary Başgaladan Sarahsa göçürýärler.Ilki tire,gala serdary bolan Gowşut soňra Hojamşükür baş serdary bolýar.1853-nji ýylda bolsa Hojamşüküriň ýerine Gowşut hanlyga geçýär.Gowşut han Eýranyň howpunyň güýçlenmegi sebäpli Sarahsda gala saldyryp başlaýar.Emma Hojamşükür ýaşuly gala saldyrmaga garşy bolýar ýöne sözi ýer almandan soňra Gowşutdan we onuň nökerlerinden öýkeläp,Tejenyň aýagyna Üçburç diýen ýere gidýär.Soňra ol Hywa baryp hana ýagdaýyny aýdýar,öňki 4-5 gezekki çozuşdanam armanly Mädemini han yrsarap,goşun çekip,Sarahsa gaýdýar,gaýtmazynyň öňisyrasynda Köneürgençde sapak berip ýören Gurbannazar Molla ogly Ak işany çagyryp,oňa Sarahs tekelerini gyrjakdygyny aýdanynda Ak işan :

-“Hiç bir häkim öz raýatynyň üstüne goşun çekýän däl.Olar Siziň ata-babalaryňyz bilenem süňni bolannyňyz üçin raýatlygy saklan.Garagumyň goraýjylary galkany bolupdyr.

Mädemini han Ak işanyň aýdanlaryna gulak asman,gedemlik edip,Sarahsa tarap çozýar.

65-66 ýaşlaryndaky Ak işan ol ýerden gaýdyp,bütün garagumdaky halklara,Mary Tejen,Ahal ýaşulylaryna :

“Musulmanlar !Hudaý bizdendir.Biliňizi berk guşaberiň”, diýip hanyň maksadyny düşündirmegi,agzybirliги ündemegi,Hywa hanyň “çeýnejek çöpüň azalmandygy hakda wagyz geçirmegi Nurberdi hana Gowşut hana we beýleki gala hanlaryna habar bermegi netijesinde Sarahsda söweş berk taýýarlyk görülipdir.Tekeleriniň çalasyn nökerleriniň bir topary Hywa goşunynyň 3-4 çakrymdaky tuguna tarap gaçanlarynyň yzyndan ýetip,çapyp başlanlarynda Mädemini hanyň çadyryna baranlarynda duýman galypdyrlar.Mädemini han bolsa goşunynyň şeýle ýygdaýyna düşeninden bihabardy.Ol ýagly,kişmişli palowdan doýup,küşt oýnap,humarly başyny galdyrman ýeňişe garaşýardy.Hanyň tuguna baran çalasyn ýigitler şol ýerde orta boýly,garaýagyz,hyrsyz,adama gözleri düşüp derrew oňa gylç salyp öldürilipdirler.Onyň Mädemindigini soňra bilip galypdyrlar,Gowşut han,Nurberdi han dagy birnäçe ýaşulylar sypaýylar bilen Mädeminiň tuguna gelip görseler ol öldürilipdir.Onuň öldürilendigine gaty gynanman hem gaharlanman Gowşut han:

–“Siz hanyň,patşanyň düzgünlerini bilmeyän bir topar nadanlar Muny kim öldürdi?”diýip halki ýigitlere käýäpdir.Tuguň daşyndaky çagyrlara aýlanyp görseler 15-20 sany özbek,ýagny tagt ýaşulylary çagyrlaryň içinde ýorgan-düşekleriniň astynda gorkularyna gizlenip ýatyr ekenler.Bir topar emeldarlary bolsa murtlaryny tozga,gözlerini çanak ýaly edip,halyklaryň aşagyna kellerini sokup ýyklaşyp ýatyrdylar.

Gowşut han şol ýerde öz nökerleriniň hem-de özbek ýaşuly begleriň häziriň özünde başlap etmeli işleri hakynda dik duran ýerinde ýaşulylar bilen gyssagara maslahata çagyryr.Şonda şeýle karara gelýärler.

- 1) Şu gün Hywa hanyň goşuny ýeňildi.Mädenim hem öldi,Sarahsa getirilen goşun süls atlary Gowşut hanyň döwletiniň hanlygynyň hasabyna geçirmeli.
- 2) Hywanyň dagan goşunlary ýygnap,ýesir alynan goşunlar bilen bilelikde ýol şaýlaryny tutup,azyk-suwlaryny üpjün edip Hywa ugratmaly.
- 3) Iki tarapdan ölen adamlary her tarapyň özi tiz-tizden jaýlamaly.
- 4) Agyr hem ýeňil ýaralanlary Gowşut hanyň galasynda ýygnap,gutulýança seretmeli.Olara seretmek üçin tebipleri we ýörite adamlary goýmaly,gutulanlarynda soňra olary öz ýurduna ugratmaly.
- 5) Iki sany mähremi we on sany nökeri bilen şaýlaryny tutup,hut şu gün Mädeminiň meýdini ugratmaly.Goý olar öz hanynyň jesedini hala Mara,hala Hywa äkidip,halada Sarahs babada jaýlap bilerler,olaryň ygtyýarlary ellerinde.
- 6) Hanyň ýanlary bilen gelenleriň gitjeklerin-de,galjyklaryn-da ygtyýar bermek.Onsoňam şu gan döküşliginiň hut Mädeminiň özüdigini myhmanlara wagz-syýasat arkaly düşündirmeli.

65.Patyşa Russiýanyň Türkmenistana aralyşmagy.

19 asyryň 60-njy ýyllarynda patyşa Russiýasy Orta Aziýa topragyna aralaşmagyna barha çaltlandyrylyp başlanýar.Onuň bu hereketi Angliýa ,Türkiýe ýaly döwletlere ýaýramaýardy.Sebäbi bu ýerlerde Iňlisler hem öz täsirini ornaşdyrmak üçin ençeme çärelerini geçirýärdiler.Olar Owganystanyň we Eýranyň üsti bilen öz jansyzlaryny-agentlerini iberip,ruslara garşy wagz ýöredýärdiler.Türkiýe döwleti hem russlaryň Orta Aziýa şol sanda Türkmenistana aralaşmagyna garaşýardy.Sebäbi ol bu ýerleriniň halklaryny öz tarapyna çekmek isleýärdi.Patyşa häkimýetiniň Orta Aziýany şol sanda Türkmenistany basyp almagy çaltlandyrmagynyň birnäçe sebäbi bardy.Olar şulardan ybaratdy:

Olar bu baý ölkäni basyp alyp,öz döwletini has güýçli döwlete öwürmek isleýärdi.Russiýanyň Patyşasy 1868-nji ýylda Buharany,soňra bolsa 1873-nji ýylda Hywany basyp alýar.

66.Gazawat gyrgynçylygy.

19 asyrlarda Hywa hanlygynda takmynan 35-40 müň öýli ýaşapdyr.Bu sanyň azlygyna garamazdan Hywa hanlygyň syýasy durmuşynda uly rol oýnapdyr.Hywa hany Rus patşasyna boýun egse türkmenler oňa boýun bolmak islemändirler.Hywa hanlygynda türkmenleriň esasy orny eýeleýänligi sebäpli,rus goşunlarynyň baştutanlarynyň arasynda türkmen meselesi esasy meselaniň biri bolupdyr.Ruslar türkmenleri boýun egdirmeli diýen netijä gelipdirler.Özbekler ruslary türkmenleriň üstüne küşgiripdirler,olary kakabaş, talaňçy diýip aýyplapdyrlar.Ruslar türkmenleri boýun egdirmegi ujypsyz bahanalaryndan başlapdyr (salgytlardan).Türkmenler bularyň görkezmelerini ýerine ýetirmändirler.Munuň üstüne pul salgydyny tölemeli edipdirler.Şu salgyt iki hepdäniň dowamynda doly tölenmeli eken.Munuň agyrlygy üçin türkmenler wagt bermegini haýyşt edipdirler.Emma haýyşt kanagatlandyrylmandyr.Olaryň ýygnan zatlary gaty az bolupdyr.Şu sebäpli hem türkmenlere göz görkezmek üçin Golowaçýowyň baştutanlygynda Rus otrýady Gazawat kanalynyň boýnunda ýaşaýan türkmenleriň üstüne iberýär.Kaýulfonyň Ýylanly etrabynyň töweregindäki türkmenleriň üstüne ugradýar.(1873) ý.Şu uruşda Galawaçýowyň otrýady 600 töweregi batyr ýigitleri ýok edýär.Gaçyp barýanlaryň yzyndan ýetip öldürýärler.Olary otlaýarlar.Umuman Tagta etrabynyň 2 müň çemesi dürli ýaşdaky adamlary gyrylypdyrlar.Uruş dowam etdirilip Ýylanly etrabynyň 800 adam gyrylypdyr.Duşman tarapyndan ep-esli pida çekilýär.

67. Gökdepe söweşi. (1879-1881)ý.

19-njy asyryň ikinji ýarymynda patyşa Russiýasynyň Orta Aziýany özüne çig mal bazaryna öwürmek, esasan hem özüniň dokma senagatyny arzan pagta bilen üpjün etmek, şeýle hem rus daýhanlaryny bu ýere göçürip getirmek maksady bilen, bu ölkä giňden aralaşyp başlaýar. 1879-njy ýylda general Lomakiniň ýolbaşçylygynda birinji Ahal teke harby ýörişi guralýar. Ol günorta Türkmenistanydaky Ahal sebitini basyp almakçy bolýar. 1879-njy ýylyň Alp-Arslan aýynda patyşa goşunlary türkmenleriň esasy galasy Gökdepä etýändirler. Türkmenler örän mertlik bilen galany gorapdyrlar. Galany goraýjylara Berdimyrat han ýolbaşçylyk edipdir. Aýgtyly söweşde köp adamlar mertlerçe wepat bolupdyrlar. Rus goşunlary uly ýitgiler çekip galany eýeläp bilmän, yza çekilmäge mejbur bolupdyrlar. General Lomakin özüniň habarynda “Türkmenleriň gaýduwsyz garşylyk görkezipdirler, iň gowy Ýewropa goşunlaryça bar” diýmegi mejbur bolýar. Şeýle hem ol türkmenleri satyn alyp bolmaýanlygy, olaryň içinde dönükleriniň ýokdugy barada aýtýar. Bu harby şowsuzlyk Patyşa häkimýeti üçin örän uly masgaraçylykdy. Ondan çykmak üçin 1880-nji ýylda ikinji Ahal-teke harby ýörişini geçirmäge taýýarlyk görülip başlanýar. Ýörişiň baştutany edilip general Skobelew belenilýär. Ol harby ýörişe örän ykjam taýýarlanýar, uly goşun bilen dürli ýaraglary aýratyn hem toplary, ok-därilerini köp alýar. Türkmenistanyň Jümmüşine aralaşyp, rus goşunlary obalary talaýarlar, daýhanlara ekin ekmäge we hasyl ýygnamaga, mal bakmaga ýol bermeýärler. 1880-nji ýylyň Oguz aýlarynda Skobelew Yurdy Gökdepä çenli tozduurdyk diýip habar berýär.

Gökdepe galasynyň goraýjylary hem taýýarlyk görüpdirler, Gala ýene-de gabow uzaga çekipdir. Patyşa goşunlarynda 72 top, 11 raketa guraly, beýleki ýaraglar hem bar eken. Galany goraýjylarda bolsa örän ýönekeý gylç, pyçak, hyrly ýaraglar şeýle hem 1879-njy ýylyň birinji harby ýörişi wagtynda ele salynan 600 sany rus tüppeňni we ýeke mis top bolupdyr, onda günde 1 gezek keçä dolanan daşlary atypdyrlar. 1880-nji ýylyň Bitaraplyk aýynyň ortalarynda gala oka tututyp başlanypdyr, goşunlarynyň toplary, raketa gurallary bolsa gije-gündiz dynman ot sowurypdyr. Uly ýitgilere garamazdan galany goraýjy haky gahrymançylyk görkezipdirler. Olar gijelerine duşmanlarynyň üstüne çozuş edipdirler. Emma rus goşunlary galanyň diwarynyň aşagyna garym gazyp, köp däri gazypdyrlar. Türkmenler bolsa ony gümanam etmändirler.

1881-nji ýylyň Bitaraplyk aýynyň 12-ne daňdan şol därileri partlanypdyr, gala diwarynyň uly bölegi ýumrulypdyr. Patýsanyň goşunlary gala kürsöp giripdirler. Gökdepäniň goraýjylar örän gazaply söweşipdirler. Emma olaryň hemmesi diýen ýaly gyrylypdyr.

Watan ugrundaky söweşlerde wepat bolan gerçekleriň hatyrasynyň tutulmagy.

Türkmenistanyň Prezidentiniň 1993-nji ýylyň Türkmenbaşy aýynyň 01-ne kabul eden Permany bilen Gökdepe urşy türkmen halkynyň garaşsyzlygyny goramak ugrundaky alyp baran Watançylyk urşy, şol uruşda wepat bolan şehitler hem watançylyk urşunyň milli gahrymanlary diýip yglan edildi. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy uruşda görkezen türkmen ýigitleriniň gahrymançylygy uly baha berip, şeýle diýdi: **“Gökdepe galasyny goraýjylar 1881-nji ýylda öz Watanlarynyň azatlygy üçin şirin janlaryny berdiler. Duşmanyň önünde gaýduwsyz duran Türkmenistanyň milli gahrymanlarynyň edermenligi ömürlik ýaşaýar. Olar baradaky ýatlama mukaddesdir. Gökdepe galasyny goran gahrymanlar ýenilen däl, olar ýeňdiler, sebäbi olaryň 1 edermenligi nesillere geçdi. 1879-njy ýylda bu ýere gelen patyşa Russiýanyň goşunlary oňat ýaraglanandygyna garamazdan, 1881-nji ýylyň Türkmenbaşy aýynyň 12-ne çenli Gökdepe galasyny goraýjylaryň garşylygyny ýeňip bilmediler. Gökdepe galasynda hemmeler uly-kiçi sakgally ýaşulylar, garry eneler, ýaş gelinler we çagalar Watan goragyna gatnaşdylar. Olar mukaddes göreşde gurban boldular. Döwlet baştutanymyz soňra şeýle diýdi: Şeýle hem Watanyň öz ýerini melletiniň ar-namysyny, Gökdepe galasyny goramaga ähli türkmen halky aýaga galdy. Biziň geçmişimizde Watanyň azatlygy üçin göreşlerde köp türkmen gany döküldi. Şol ýagdaýlarda türkmen birem dönük bolan däl. Gökdepe söweşde dönüklük eden ýok, öz ýurduny halkyny satan adam tapylymandyr. Sonuň üçin hem biz şeýle beýik şahsiýetlerimize ata-babalarymyza guwanmalydyrys. Goý olaryň ruhy biziň aramyzda bolsun, biziň kalbymyzy arassalasyn, ony has kämil etsin.”**

Gökdepe söweşleriniň gahrymanlarynyň edermenligi, aýry-ayry döwletlerde Watanyň azatlygy üçin göreşen gerçekleriniň edermenligi halkymyzyň kalbyna ebedi ýaşar.

68.Güljermal han.

Ahalyň we Mary tekeleriniň hany bolan Nurberdi hanyň ikinji aýaly Güljermal han ,takmynan 1836-njy ýylda Tejende dogulup,1925-nji ýylda hem Maryda aradan çykypdyr.Onuň tiresi teke togtamyş omanşa ,gapan,onbegi –soky 1880-nji ýylyň aprel aýynda Nurberdi aradan çykardan soňra Mary türkmenleriniň arasynda onyň täsiri öňkülerinde güýçlenýär.Ol ozalky türkmen hanlarynyň köprüsinden tapawutlylykda Russiýa söweşsiz birikmegiň tarapdary bolupdyr.

69.19 asyrdaky türkmen halkynyň medeniýeti.

19 asyrdaky türkmen çagalary dini mekdeplerde we medreselerde okapdyrlar.Olaryň sany barha köpelişdir.Türkmen oganlary başlangyç bilimden soň Hywa,Buhara gidip okapdyrlar.Şol döwürde türkmenleriň sowatlylyk derejesi gaty ýokary bolupdyr.Türkmenleriň arasynda iň sowatly adamlaryň biri Sarahsly Molla Töre ahun bolupdyr.Onuň örän baý kitaphanasy bolupdyr.Patyşa häkimýeti türkmenistany basyp alandan soň rus mekdepleri açylypdyr.Rus alymlary Türkmenistanyň içine köp sanly ekspedisiýalary gurap ylym üçin gymmatly materiallary toplapdyrlar.Türkmenistanda kem-kemden rus medeniýeti ýaýrapdyr.Muzeýler kitaphanalar açylypdyr.Türkmenler gadymdan bagşylara,şahyrlara uly hormat goýupdyrlar.Olardan Kemine,Mollanepes,Mätäji we şuna meňzeşler görnükli şahyrlaryň edebiýat meýdanynyda roly gaty ulydyr.

70.Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda türkmen halkynyň tyldaky zähmet edermenligi.

Şol ýyllarda Türkmenistan söweşiň tyldaky möhüm daýançlaryň biri bolupdyr.Aşgabadlyň “Gyzyl Matalçy”, “Gyzyl ýekedaban”,”Gyzylarbadlyň” (häzirki Serdar) porowoz-wagon abatlaýan,zawotlarynda granatlar,minalar we başga ok däreler,ýeňil,dokma we ýerli senagat kärhanalarynda harby enjamlar,eşik we beýleki harby önümler öndürilipdir.Uruş ýyllarynda respublikanyň we halk hojalyk ähmiýeti bolan dürli önümler öndürilipdir.

1941-nji ýylyň ikinji ýarymyndan başlap,Türkmenistana söweş ýakasy etraplardan getirilýän ilat we sökülen kärhanalarynyň enjamlary gelip başlaýar.Getirlen zawodlar we fabrikler gysga möhletde ýerleşdirilipdir we işleri ýola goýulypdyr.Bu mesele respublikanyň ugurdaş kärhanalarynyň kömegi bilen çözülipdir.Getirlen enjamlaryň esasynda Krasnowodskide(häzirki Türkmenbaşy) nebiti gaýtadan işleýän zawod Aşgabadlyň aýna zawodynda termos we konserwa gaplary öndürilýän sehi,Aşgabatda we Maryda tikiň fabrikler işe girizilipdir.Uruş ýyllarynda Krasnowodsk deňizi duralgasy we Aşgabat demir ýoly örän dargynly işlemeli boldy.Hazaryň demirgazyk we günbataryndaky ençeme portlar bir porta gelip ondanam Aşgabat demir ýoly boýunça ähli Orta Aziýa respublikalarynyň we Günbatar Sibire ugradylýar.Mysal üçin 1942-nji ýylyň güýzinde we gýşynda her aýda demir ýoldan 10-12 müň wogon ýük geçirilipdir.Türkmenistanyň deňiz duralgasynyň işçileri we demirýolçylary şeýle örän çylşyrymly hem jogapkärli işiň hötdesinden gelmegi başartdylar.Türkmenistanda oba hojalygynda hem esasy işler aýallayň,garrylaryň we ýetginjekleriň gerdene düşdi.Traktorlaryň we ýük awtoulaglarynyň sany azaldy.Şol kyn şertlerde hem respublikada 1941-nji ýylda bol pagta hasyly ýetişdirildi.Däneli ekinleriniň ekilşi artyryldy.1943-nji ýylda däne we gök önümler 1941-nji ýylyň ýyldakysynda garanda 2 esse köp öndürildi.Yüpekçiligi ösdürmeklige uly ähmiýet berildi.1944-nji ýylda Türkmenistanda piläniň 43 tonnasy meýilnamadan artyk alyndy.Şol ýyl mallaryň ähli görnüşleri boýunça we maldarçylyk önümlerini tabşyrmagyň meýilnamalaryny dolduryldy.

Türkmenistanyň zähmetkeşleriniň urşuň ilkinji gününden söweşe gidenleriň maşgalalary söweş ýakasından getirilenler we maýyp-müjripler barada uly alada etdiler.1943-nji ýylyň Alp-Arslan aýynyň ortalaryna çenli respublika daşyndan 32 müň ilat gelýär,olar ýerleşdiripdir,öý owzar iş bilen üpjün edipilipdir.Ýaralanan esgerlere we uruş maýyplaryna kömek berilipdir.Türkmenistanda ýöriteleşdirilen gospitallar işläpdir,ýaralanlary wagtynda kabul edipdirler,bejeripdirler.Ilat arasynda sagaldyş we sanitar bejeriş işleri geçirilipdir.Respublikada ýokanç kesseler azalypdyr.

Türkmenistan halky goranyş gaznasyna uly kömek beripdir.Aýal gyzlar bu gazna 7392 kg altyn-kümüş saş-seplerini tabşyrypdyrlar.Olar tutuş Sowet Soýuzy boýunça goranyş gaznasyna tabşyrylan altyn-kümüşiň 75 %-ne barabardy.Türkmenistanyň zähmetkeşleri söweş we sanitar uçarlary

tanklary, ýasamak üçin hem uly serkerdeleri geçiripdirler. Biz türkmen halkynyň Beýik watançylyk urşunda ýeňiş gazanylmagyna mynasyp goşant goşandygyna guwanyp bileris. Onda hakymyzyň söweşde batyrlık, watansöýüjilik, zähmetsöýerlik, ýetim-ýesirlere, öýsiz-owzasyzlara hossarlyk etmek ýaly oňat milli häsiýetleri aýdyň ýüze çykdy.

75. Türkmenleriň Beýik Watançylyk urşuna gatnaşmagy. (1941-1945) ý.

Gökdepe wakalardan soň Türkmenistan Russiýanyň bakna ýurduna öwrülipdir. 1917-nji ýylda Russiýada patyşa häkimýeti ýykylýar we Sowet Russiýasy, soňra bolsa Sowet Soýuzy döredilýär. Emma Ýewropanyň merkezinde ýerleşen Germaniýa bilen onuň aragatnaşyklary ýitileşip, örän dartgynly ýagdaý emele gelýär. Germaniýa 1941-nji ýylyň Oguz aýynyň 22-ne Sowet Soýuzynyň üstüne ahliýalanlyk bilen çözüär. Köpmilletli ýurdyň halkyň güýçli duşmana garşy Beýik Watançylyk urşy başlanýar. Türkmenistanyň hem şäherlerinde we obalarynda köp sanly ýygnaclar geçirilip, oňa gatnaşyjylar ellerine ýarag alyp Watany goramaga taýýardyklaryny aýan edipdirler. Söweşe iberilmegini sorap ýazylan arzalarynyň münlerçe harby komissarlyklara gelip gowuşypdyr. Urşuň ilkinji günlerinde türkmen ýigitleriniň 3 münisi Türkmenistandan söweşe meýletin gidipdirler. Urşuň bütin dowamynda bolsa respublikadan eli ýarag tutup bilýän erkek kişileriň hemmesi diýen ýaly söweşe gidipdir. Türkmenistandan köp harby birleşmeler 33-nji aýratyn minomýot topary, atly diwiziýanyň ätiýaçlykdaky 63-nji we 81-nji polklary, aýratyn ulag batolýonlary we rotalary döredilýär. Respublikanyň çäginde harby okuw jaýlary, uçilişe, uçarmanlary taýýarlaýan mekdep, atyjy kursantlar topary ýerleşipdir. 1941-nji ýylyň güýzinde Türkmenistanda milli harby birleşmeler döredilip başlanýar. Ilki bilen 87-nji aýratyn türkmen atyjylyk topary, 97-nji türkmen atly diwiziýasy, soňra 98-nji türkmen diwiziýasy we 88-nji aýratyn türkmen atyjylyk topary döredilýär. Milli bölümlere ýolbaşçylyk etmek we adamlary saýlap almak üçin ýörite toparlar döredilýär. Döredilen bölümleriň okuw-maddy üpjünçiligi bolupdyr, esgerleri taýýarlamaga tejribeli komandirler gatnaşypdyrlar. Harby bölümler we harby ýatakanalary we klublary enjamlaşdyrmaga kömek beripdirler. 1942-nji ýylyň Alp-Arslan aýynda 87-nji atyjylyk topary söweşe girmek barada buýrugy alýar. Ol Moskwa harby okrugyň düzümine girýär. Şol ýylyň Sanjar aýynda topar hereker edýän goşunyň düzümine goşulýar we Demirgazyk Günbatar söweşe iberilýär. Edil şol döwürde 97-nji atly diwiziýa hem söweşe baryp Stalingradyň sebitlerinde söweşýän 4-nji atly bölümüniň düzümine goşulýar.

Kawkaz ugrundaky söweşler 83-nji Türkmenistan dag-atyjylyk diwiziýasy duşman bilen aldym berdimli söweşip, edermenlik görkezýär, olaryň arasynda türkmenistanlylar hem az däl. Kawkaz ugrundaky söweşde tapawutlanandygy üçin diwiziýa “Gwardiýaçylar” diýen ady berilýär. Şol söweşlerde Demirgazyk Osetiýanyň çäginde Türkmenistanyň Prezidenti Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň kakasy batyr esger Atamyrat Annanyýaz gahrymanlarça wepat bolýar. Türkmenistanly esgerler Beýik watançylyk urşunyň ähli söweşlerine gatnaşdylar. Olar Moskwanyň we Leningradyň eteklerinde Wolganyň boýundaky Stalingrad ugrunda Kursk tirseginde Dnepirdäki söweşlere Ukrainany Kawkazy, Belorussiýany, Pribaltikany basypalyjylardan azat etmäge, faşitleri Polşadan, Rumyniýadan, Wegriýadan, Ýugaslaviýadan, kowup çykмага faşitleri öz sürenlerden Berlinden ýok etmäge hem gatnaşypdyrlar. Türkmen gerçeklerinden Gurban Durdy, Aýdogdy Tahyrow, Annagylyç Ataýew, Rejepow Pena we başgalar jemi 18 adam Sowet Soýuzyň gahrymany diýen belent ada mynasyp bolupdyrlar.

1945-nji ýylyň Magtymguly aýynyň 09-na faşistik Germaniýa dyza çökerildi. Beýik ýeňiş gazanyldy. Emma ol agyr düşdi bu urşa diňe türkmenistanlylardan köpüsi söweş meýdanyndan gaýdyp bilmedi. Olar baradaky ýatlama mukaddesdir. Türkmen halky öz ogullarynyň gahrymançylygyna guwanýars. Türkmenistanyň Prezidentiniň ýörite permany bilen Beýik Watançylyk urşunda gahrymanlarça wepat bolan watandaşlarymyz Türkmenistanyň Milli Gahrymanlary diýlip yglan edilýär.

78. Aşgabatda we onuň töwetreginde ýer titremegi. Milli matam günü.

1948-nji ýylyň Garaşsyzlyk aýynyň 05-den 06-na geçiljek gije 1 sagat 12 minut 5 sekuntda Aşgabatda hem-de onuň golaýyndaky roýonlarynda ägirt güýçli ýer titredi. Bary-ýogy 10 sekunt dowam

eden ýöne güýji 10 baldan hem ýokary geçen elhenç sarsgyn göz açyp ýumasy salymda ýaňy uka giden şäheri ýer bilen ýegsan etdi.

Türkmenistanyň Prezidenti her ýylyň Garaşsyzlyk aýynyň 06-da 1948-nji ýylda Aşgabatda ýer yranmasynda wepat bolanlaryň hatyrasyna Ýatlama günini geçirmek hakynda karar kabul etdi. 1998-nji ýylyň Garaşsyzlyk aýynyň 06-na Aşgabat ýer yranmasyna 50 ýyl boldy. “Ýer göteren sary öküz” 1948 ýyldaky ýer titremesiniň pidalarynyň hatyrasyna Aşgabadyň merkezinde bina edilen ýadygärlik. Aşgabatda ýer titremesinde heläk bolanlaryň hatyrasyna ýadygärlik toplumu. Gypjak obasynda 1998 ý. 1998 ý. ähli halk matam günü diýip yglan edildi.

79. Garagum derýasynyň gurluşy.

1954-nji ýylda Garagum derýasynyň gurulyp baýlanýar. Derýa 4 nobatdan guruldy.

1-nji nobatdakysynyň Baş saka Mary aralygynyň köp bölegi çölün içinden geçýärdi. 1959-njy ýylda Amyderýanyň suwy 400 km ýol geçip Murgap bilen tapyşdy.

1960-1962-nji ýyllarda kanalyň 2-nji we 3-nji nobatdakysy guruldy. 1960-njy ýylyň 12-nji maýynda Jeýhunýň mele suwy Türkmenistanyň paýtagty Aşgabada geldi. 1976-njy kanalyň 4-nji nobatdakysynyň gurluşygyna girişildi. 1979-njy ýylyň suw Gyzylarbada soňra bolsa 1981-nji ýylda bolsa Gazanjyga geldi. Baş sakada Gazanjyga çenli 110 km. üzan Garagum derýasy dünýäde adam eli bilen döredilen uly derýadyr. Garagum derýasynyň suwy 1981-nji ýylda Gazanjyga ýetdi. Onuň suwy Murgap, Tejen, Etrek derýalarynyň üçüsinden akýan ähli suwdan 4 esse köpdür. Kanalyň ugrunda Hanhowuz, Köpetdag, Balkan suw howdanlary guruldy. Gurluşygyň depginini göz önünde getirmek üçin uzynlygy 165 km. bolan Suýes kanalyňyň 11 öýlda uzynlygy 82 km. barabar bolan Panama kanalyňyň 34 ýylda guruldy. Gazanjykdan aňyrrak kanalyň suwy turba salnyp Nebitdaga, Krasnowodska eltildi. Häzir 270 km. uzynlygy bolan Gazanjyk-Gyzyletrek kanaly kanalyň aýagynda bolsa Madaw suw howdany gurulýar. Suwuň barýan ugrunda Maşat-Missirian düzliginde täze ýerler özleşdirilýär.

82. Türkmenistanyň Döwlet nyşanlary.

1992-nji ýylyň Baýdak aýynyň 19-na Türkmenistanyň döwlet nyşanlary, onuň döwlet Baýdagy, Gerbi hakyndaky kanunlar kabul edildi. Döwlet nyşanlary ýurduň syýasy we medeni durmuşynda giňden ulanylýar. Olary ulanmagyň hökümet tarapyndan tassyklanýan ýörite tertibi bar. Mysal üçin Döwlet Baýdagy hökümet jaýlarynda, edaralarda we kärhanalarda, Türkmenistanyň Daşary ýurtlardaky wekilhanalarda, hemişelik ahliahalk baýramçylyklarynda hatyra günde gerilýär. Häzirki wagtda Döwlet baýdagy ýaşaýyş jaýlarynda gerilip başlandy. Döwlet Gimni baýramçylyk dabaralarynda, resmi kabul edişlikde we şuna meňzeş uly syýasy ähmiýetli wakalarda ýerine ýetirilýär.

Türkmenistanyň döwlet nyşanlarynyň şekili, many-mazmuny türkmen halkynyň taryhy we medeni ruhy mirasynyň özboluşly aňlatmasydyr. Döwlet Baýdagynyň ýüzünde dikligine baş sany haly göli çekilip, olaryň aşagynda gowşurylyp goýlan zeýtun şahalarynyň şekilleri bar. Onuň ýokarky çep burçynda ak reňkli ýarym Aý bilen baş sany ýyldyz ýerleşdirilipdir. Ýaşyl reňk bahar paslynyň reňkidir. Ol täzelenýän durmuşy aňladýar. Haly gölleri türkmenlerde dünýä meşhur halylaryň dokalýandygy, şeýle hem dagynyk çeken türkmen taýpalaryň indi “bir ýere bili baglap, bir döwlete gulluk etýändiglerini” alamatlandyrýar. Zeýtun şahalary bolsa Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplygynyň alamatydyr. Aý asmanyň ýaraşygy, türkmenler keramat görüp, ony hemişe ýüze sylap gelipdirler. Aý Oguz hanyň ogullarynyň adynyň biri. Ol türkmen nesil daragtyny yzarlamagyny hem aňladýar. Türkmeniň döwlet Gerbiniň ortasynda yaşyl reňkli halkanyň içinde atyň şekili ýerleşdirilipdir. Bedew ata şeýle ähmiýet berilmegi ýöne ýere däl. Türkmeniň at bilen bagry badalaşandyr. Onuň halk hökmünde saklanyp galmagynda atyň hyzmatyny hiç zat bilen deňeşdirer ýaly däl. Şonuň üçin türkmen ata mukaddeslik ýaly garaýar. Atly halkanyň daşyndaky gyzyly reňkli aýlawyň içinde baş sany haly göli çekilen. Gyzyly reňk möwç urýan durmuşyň reňki. Haly gölleri türkmen taýpalary. Türkmenleriň agzybir durmuşynda ýaşap ýörendigi şeýle beýan edipdir. Döwlet gerbiniň daşdaky aýlowynyň ýokarsyna ýarym Aý bilen baş sany ýyldyz, içinde bolsa pagta hanalary ýerleşdirilipdir. Ak pagta hanalary ak bugdaý başlary bilen sapylpdyr. Ak reňk arassalyk, halallyk alamaty. Pagta halkymyzyň baýlyk çeşmeleriniň biri. Bugdaý türkmenleriň saçagynyň çöregi. Döwlet gerbindäki Aýdyr, ýyldyzlar, pagtadyr, bugdaýlar milli döpdessurlara wepalylyk, halallyk bilen aýratyn bereketiň rysgal döwletiň alamatydyr. Türkmeniň döwlet Gimni 1996-njy ýylda doly täzelendi. Ol many mazmun taýdan has tapawutlaýar. Onda Garaşsyz hem-de

Bitarap Türkmenistanyň kemala gelmeginde Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň hyzmatlary aýratyn nygtalýar. Döwlet nyşanlarynyň örän gadymy kökleriniň hem bardygyny bilmek gyzyklydyr. Ýazuw çeşmeleriniň habar bermegine görä, türkmenleriň ata-babalarynyň baýdaklarynda dürli döwürlerde öküziň, aždahanyň, möjegiň, bürgüdiň şekilleri bolupdyr. Ýarym aý we ýyllyk örän ýaýran nyşanlaryň biri bolupdyr. Olar ilki parfiýalarynyň baýdagynda peýda bolup, soňra seljuklaryňka geçip, olardan hem Kiçi Aziýa we tutuş yslam dünýäsine ýaýrapdyr. Baýdaklaryň reňki barada aýdylanda, oguzlaryň baýdagy gyzyň, seljuklaryň baýdagy gara reňk eken. Beýik türkmen seljuk soltanlary Togrul we Çagry beg ýüzünde bürgüt şekili bolan baýdagyň astynda söweşiň, uly ýeňişlere gazanyldy. Türkmenler baýdagyň astynda durup, esgerler watana, il-güne wepalylyk hakda kasam edipdirler. Bu asylyň döwletiniň günlerimizde hem dowam edýär.

84. 21-nji asyry türkmen halkynyň altyn asyry.

21-nji asyry halkymyzyň altyn asyryna öwürmek pikirini Prezident S.A. Nyýazow ilkinji gezek 1992-nji ýylyň Türkmenbaşy aýynyň 14-ne Türkmenistanyň Halk Maslahatynda öňe sürdi. Maslahatda ýurdymyzy syýasy we durmuş ykdysady hem-de ruhy ahlak taýdan düýpli ösdürmegiň “10 ýyllyk maksatnamasynyň” kabul edildi. “10 ýyllyk abadançylyk maksatnamasy Türkmenistanyň 20-nji asyryň soňky on ýyllygyndaky ösüşini kesgitledi. Maksatnamada on ýyllyk abadançylygyň türkmen halkyny mundan beýläk jebisleşdirjekdigini we bileleşdirjekdigini her bir adamda täze milli döwletiň erkana durmuşynyň buýsançly duýgusyny döretjekdigi aýdylýar. 10 ýyl parahatçylyk, jebislik, asudalyk, durnuklylyk bular döwletiň mizemez binýadynyň goýulmagy we özbaşdak döwletiň gurulmagy üçin derwaýyz zerurlyk hökmünde nygtalýar.

85. Türkmenistanyň Birleşen Milletler guramasynyň agzalaryna kabul edilmegi. Türkmenistan we halkara guramalary.

Türkmenistan 1990-njy ýylyň Alp-Arslan aýynyň 22-ne özygtyýarlygyny ykrar etmekligi bilen dünýä döwletiniň hataryna goşuldy. Şondan bäri birnäçe halkara guramalarynyň agzasy boldy. **Olaryň ikinjisi 1992-nji ýylyň Nowruz aýynyň 02-ne BMG-nyň düzümine girmekligidir.** Biziň Bitaraplygymyz hem BMG tarapyndan ykrar edildi. **Türkmenistan ykdysady Hyzmatdaşlyk Guramasynyň hem agzasydyr.** YHG 1985-nji ýylda Eýran –Päkistan Türkiýe döwletleri tarapyndan döredildi. Häzirki wagtda oňa 10 döwlet girýär. Türkmenistan hem oňa 1992-nji ýylda girdi. Türkmenistan bu guramanyň düzümine giren gününden başlap, halklaryň taryhy aragatnaşygyny dikeltmek, täze trans kontinental söwda marşrutlaryny, awtomobil demir ýol, deňiz ýol, howa marşrutlaryny dikeltmek maksady bilen bu gurama işeňňir gatnaşdy.

Türkmenistan Goşulmazlyk herekeri Gurama hem girýär. Şol gurama 2-nji jahan urşundan soň döredilýär, oňa hem 124 döwlet girýär. 1995-nji ýylyň Garaşsyzlyk aýynda Türkmenistan kontrobanda (kolumbiýa) goşulmazlyk hereketiniň döwlet baştutanlarynyň 11-nji konfresinsiyada doly hukukly doly agzalygyna kabul edildi. Onuň dörelmeginiň inisiatiwasy bolsa Indoneziýadyr.

“Eskato” (komisiýa po ekonomike komu i sosialnomu razwitiyu stran ATR) Bu iri sebitara, halkara guramalarynyň biridir. 1947-nji ýylda döredilýär. 1992-nji ýylyň Gurbansoltan aýynda onuň doly ygtyýarly agzasy boldy. Pekinde 48 sesiýa. **ASEAN (Assosiasiýa strannogo-wostočnoý Azii) 1967-nji ýylda döredilýär. Esasy maksady ykdysady sosial gatnaşyklary ösdürmekligi maksat edilýär.**

OIK (organizasiýa Islamskoý kofirensii) Bu halkara hökümedara guramasy 1969-njy ýylda döredilýär. Oňa 51 sany döwlet edara girýär. Türkmenistan bolsa 1992-nji ýylyň Gorkut aýynyň 17-de Stambolda OIK-nyň adatdan daşary sesiýasynda şol guramanyň düzümine kabul edildi. Özümyzde daşary ýurtlaryň daşary ýurtda bolsa Türkmenistanyň ilçihanalaryny konsullaryny döretdi.

Türkmenistan GDA (Garaşsyz döwletleriň agzasyna) 1991-nji ýylyň Bitaraplyk aýynyň 18-ne girdi.

87.Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy Türkmenistanyň möhleti çäklendirilmedik Prezidentidir.

1992-nji ýylyň Oguz aýynda Türkmenistanyň Halk Maslahaty boldy.Şonda Garaşsyz Türkmenistanyň ilkinji Prezidentdigine S.A.Nyýazow saýlanyldy.01.10.1993 ý.Türkmenistanyň Mejlisiniň kabul eden karary bilen Saparmyrat Türkmenbaşy diýen hormatly at dakylady.

2000-nji ýylyň Magtymguly aýynyň 22-ne Dünýä türkmenleriň arasynda bolup geçen ýubileý konfrensiýasynda Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy diýip atlandyrmak barada karar kabul edildi.

1999-njy ýylyň Bitaraplyk aýynda Yaşulularyň 9-njy Maslahatynyň Halk maslahatynyň we Milli Galkynyş hereketiniň bilelikde Mejlisi bolup geçdi.Bu taryhy Maslahatda ähli welaýatlaryň dünýä türkmenleriniň dini guramalarynyň wekili ylaýtada yaşululary Prezident S.A.Nyýazowyň-Türkmenbaşynyň Türkmen milli döwletini döretmek we gysga döwürde oňa durmuş ykdysady taýdan ýokary götermekde bitiren ägirt uly hyzmatlaryny,şeýle hem halkyň oňa biçak uly ynam bildirýändigini ,geçiş döwürde ýurdyň ykbalyny diňe şona tabşyrmangyň ygtyýarlygyny aýtmak bilen Prezidente özygtyýarlyklaryny möhletini çäklendirmezden amala aşyrmaga ygtyýar bermegi tekliptdiler.Maslahat Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy döwlet baştutanynyň ygtyýarlyklaryny möhletini çäklendirmezden amala aşyrmaga aýratyn hukuk bermek hakynda karar çykardy.Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy Maslahata gatnaşyjylara bütin halka özüne edilen ynam üçin çuňňur minnetdarlyk bilen milletiň agzybirligi,döredijilikli zähmeti parahatçylyk we we durnuklylyk esasynda Türkmenistanyň gülläp ösmegi.21-nji asyryň türkmenistanyň Altyn asyry bolmagy üçin öz güýç gaýratyny gaýgyrmajakdygyny aýtdy.

88.Türkmenistan hemişelik Bitarap döwlet.

Bitaraplyk- daşary syýasatynyň şeýle-bir ugry bolup,ony berjaý edýän döwlet beýleki ýurtlaryň arasynda uruş bolan ýagadaýynda oňa goşulmaly däldir we ýaşaýan döwletlere hardy kömek bermeli däldir,parahatçylyk döwründe bolsa harby bileleşiklere toparlanşyklara gatnaşmaly däldir.Şonuň üçin bilelikde bitaplyk öz çäkleriniň el degirmesizligini,Bitarap döwletiniň hukugyny hem göz önünde tutýar.Eger beýleki bir ýurt ýa-da ýurtlar döwletini Bitaraplygyny bozandygynda,ol özbaşdaklygyny goramaga borçlydyr.1995-nji ýylyň Bitaraplyk aýynyň 12-ne BMG-nyň Baş assambleýasy dünýäniň 185 döwletiniň bir agyzdan ses bermegi bilen Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplygy barada kararnama kabul edildi.BMG tarapyndan resmi taýdan Bitarap döwlet hökmünde ykrar edilen ilkinji we ýeketäk döwlet Türkmenistandyr.

Bitaraplyk baýramy döredildi,her ýylyň Bitaraplyk aýynyň 12-ne bellenilýär.Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplygyny sebitde halkara hyzmatdaşlygynyň ösmegine itergi berdi.Aşgabat şäher sebit we dünýä derejesinde gepleşikler geçirilýän merkeze öwrüldi.1993-nji ýylda bu ýerde GDA döwletiniň Prezidentleriniň 1995-1997-nji ýyllarda bolsa YHG ýurtlarynyň Prezidentleriniň 3 gezek duşuşyklary geçirildi.Bitarap döwlet hökümünde Türkmenistanyň abraýynyň artmagy dürli döwürlerde ykbal tartyp beýleki ýurtlara düşen we şol ýerlerde ýaşap ýören türkmenlere hem oňaly täsir etdi.

“ Bitaraplyk we Garaşsyzlyk bu Biziň genji-hazynamyzdyr,Biziň ykbalymyzdyr”

S.Türkmenbaşy.

95.Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Türkmenistanda durmuş we ykdysady özgertmeleriniň 2010-nji ýyla çenli döwür üçin baş ýörelgesidir.

Saparmyrat Türkmenbaşy 1999-njy ýylyň Bitaraplyk aýynyň 27-29-da geçirilen halk maslahatynda Türkmenistanyň durmuş ykdysady özgertmeleriniň 2010-njy ýylyň başugry maksatnamasyny kabul etdi .Bu maksatnama 21-nji asyryň ilkinji 10-nji ýyllarda ýurdyň ösdürmegiň esasy maksadyny kesgitleýär.Bu ykdysady maksatnama 10-ýyl abadançylyk syýasatynyň tamamlamagy bilen kabul edildi.Geçiş döwüri 20 ýyl diýip yglan edildi.Saparmyrat Türkmenbaşy 2010 ýyla çenli döwür üçin esasy maksatnamalar we wezipeleri we olara ýetmegiň ýollary Şu maksatlara ýetmek üçin ileri tutulýan ugurlaryň 4-ni kesgitledi.

- 1) **Ykdysady howupsuzlyk göz önünde tutulýar.**Ykdysady öýüşiniň ýokary depginleriň ýurdy çyg mal serişdelerini hususy eýeçlik hukugy maýa bazaryny ösdürmek netijeli ykdysady taslamalarynyň nusgalaryny üpjün ediler.
- 2) **Azyk howupsyzlygy.**Halkyň haryt babatynda halkyň islegini doly kanagatlandyrmak.
- 3) **Durmuşyň howupsyzlygy.**Rayatyň zähmete bolan hukugyny olaryň şu bilen üpjünçiligini we ş.m.göz önünde tutulýar.
- 4) **Ekologiýa howupsyzlygy.**Daş töweregi goramagy Aralyň töwereginde ekologiýa heläkçiliginiň ýetiren zyýanlaryny ýok etmek.Ýokary hilli agyz suwy we suwaryş suwy bilen üpjün etmeklik göz önünde tutulýar.

Yksadysady ösüşiň esasy ygurlary.Şu maksatnamada öňde goýulan wezipeler 2 tagyrda durmyşa geçirildi.

1. 2000-2005ý.

2.2006-2010ý.

Maksatnamada ýangyç toplumy,nebiti gaýtadan işleýän senagat,elektro-energetika oba-hojalaygy,maşyn gurluşyk toplumy,ulag ulgamy,aragatnaşyk,maýa goýum syýasaty,dokma sena-gaty,ilatyň durmuş taýdan üpjünçiligi,medeniýet,sport,ýaşayyş jaý,saglyk,pul kredit syýasatlaryň wezipeleri barada belenilip geçirildi.

96.Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy “Täze oba syýasaty”.

Täze oba syýasaty 1993-nji ýylda yglan edildi.Türkmenistanyň oba syýasaty halkymyza eşrete boletinlige tarap ugry görkezýär.Täze oba syýasatynda oba hojalyk hakynda öňde goýulan wezipeler,daýhanlaryň oba ýaşajylarynyň ykbalyny üýtgedýän taryhy ähmiýetli ylmy syýasat bolup durýar.Döwletin garaşsyz bolmagy bilen her meselede täze özboluşly syýasatlar ýöredilýär.Şolaryň biri hem Täze oba syýasatydyr.Ýere,suwa eýeçilik etmegiň olardan peýdalanmagyň meseleleri tohum we dökün bilen üpjünçilik daýhanlara erkinlik oba hojalyk önümleriniň öndürilşini artdyrmak,gaýtadan işläp bejermek we satmak oba hojalykda täze ykdysady we söwda gatnaşygyny kemala getirmek oba hojalyk ylmyny täze ylmy teoretiki esasa goýman meselesini täzeçe çözmän,oba hojalyk pudagyny ösdürmek mümkin däl.Öňki kolhoz,sowhoz önümçilik gatnaşyklarynda birnäçe kemçilikler bar.Şol kemçilikleri aýyrmak bolsa Täze oba syýasatynyň esasy wezipesidir.Geçen 70 ýylyň sözün doly manysynda daýhanlar we çarwalar doly ýitip gitdi.Daýhan ýeriň haky eýesi etmek täze agrar syýasatynyň düýp özenidir.Ýer bu syýasata görä hususy eýeçilige we kârändä berilip başlandy.Suw we suw hojalygynyň ýagdaýy hem oba hojalyky işleriň tutuş derejesini kesgitleýär.Şonuň üçin hem suw tygşytlamak esasy mesele bolup durýar.Häzirki wagtda türkmen kölüniň gurluşygyna başlandy.Tohum bilen üpjünçilik meseleleri hem ýeriň hususy eýeçilige berilmegi bilen tohum bilen üpjün edýän edaralaryň işini düýbinde täzedan guramagyteklip edýär.Tohumçylygy oba hojalyk Ministriliginden aýryp aýratyn pudaga öwürmeli.Täze oba syýasaty jaý gurnamaga ekin ekmäge mugt ýer bermeli,peýdalanmadygyň 3 ýyldan elinden aýyrmaly.Ýokary hasyl alana ýer,mülk edip bermeli.

94.Garaşsyz Türkmenistanda täze demir we gara ýollarynyň gurulmagy.

Tejen-Sarabs-Maşat (Eýran)demir ýao guruldy.1996-njy ýylda onuň işe girizilmegi bilen Beýik Ýüpek ýol polat ýollarda dikeldildi.Türkmenabat-Atamyrat demir ýoly guruldy.Häzir Aşgabat-Daşoguz demir ýolunyň gurluşygy güýçli depginde alynyp barylýar.Ýakyn ýyllarda Bereket-Gyzylgaýa,Bereket-Etrek,Balkanabat-Hazar,Gyzylgaýa-Köneürgenç,Atamyrat-Tagtabazar-Sarabs demir ýollaryny gurmak belenilýär.Dünýä ölçeglerine laýyk gelýän gara ýollary

gurulýar. Aşgabatda we welaýat merkezlerinde häzirki zaman şa ýollary gurulýar. Aşgabat Balkanabat –Türkmenbaşy, Aşgabat-Mary-Türkmenabat, Aşgabat-Garagum-Daşoguz gara ýollaryny gurmak we beýleki gara ýollary döwrebaplaşdyrmak boýunça uly işler alynyp barylýar. Ýurduň awtomabil we troleýbus parky täzelenýär.

100. Ruhnama türkmenleriň mukaddes kitaby.

Türkmen halkynyň Altyn asyrynda nesiller üçin ruhy-ahlak ýörelgesi bolan Ruhnama taglymaty Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň örän köp ýyllaryň dowamynda çeken zähmetiniň netijesidir. Beýik Prezidentimiziň öz sözleri bilen aýdylanda, ol bu mukaddes Eseri döretmek hakynda ömürboýy pikir edipdir. Ýöne seýle pikiriniň bardygyny onuň dilinden il-gün ilkinji gezek 1998-nji ýylyň Gorkut aýyndaky Ýaşulylar maslahatynyň we Halk maslahatynyň Daşoguzda geçirilen bilelikdäki mejlisinde eşitdi. Şondan bäri geçen üç ýylyň dowamynda Ruhnamany döretmegiň meseleri ýurdumyzyň jemgiýetçiliginiň üns merkezinde boldy. Dürli maslahatlarda, ylmy konferensiýalarda, gazetleriň we žurnallaryň sahypalarynda, telewideniýäniň we radionyň gepleşiklerinde raýatlar Ruhnamany döretmek pikirini gyzgyn goldadylar, onuň mazmuny barada özleriniň pikirlerini aýtdylar. Türkmenistanyň Prezidentiniň adyna hatlaryň 102 müňden gowuragy gelip gowuşdylar, gymmatly pikirlerini öňe sürdiler.